

БЕОГРАДСКА ТВРЂАВА И ВАРОШ 1739—1789. ГОДИНЕ

У урбаном развоју Београда османског доба најзначајнији чинилац био је његов стратегијски положај. Ту законитост у развоју турског Београда особито је показала студија Хазима Шабановића, објављена у XVII књ. „Годишњака града Београда.”

После пада под власт Османлија (1521), док је пажња освајача била усредсређена на поправљању средњовековних бедема и кула, на грађењу Болме Хисара и смештају посаде, Београд се као цивилно насеље спорије развијао јер су напори његових нових господара, углавном, били ограничени на неопходном прерушавању задобијенога града, који треба да послужи као кључ за освајање Угарске. Тек од средине XVI века, када је, оставши у сигурној позадини Османског царства, његова тврђава задржала улогу само једног од најзначајнијих складишта оружја у Румелији и војних станица на путу за гранични Будим, Београд је могао да се користи предностима које су му доносили његов повољни географски положај и ширење и снажење Царевине. Већ до средине XVII века израстао је у знатно урбаном насеље, напредни ше-хер, чија развијена чаршија представља један од најзначајнијих пунктова међународне трговине у европском делу Царства и у коме су се стекли потребни услови да постане и крупан културни центар. Савременици су његовом имену дали и одговарајући атрибут: Велиград Хајрулбилад — Београд најлепши град. С почетком сутона Османског царства, после војног слома под Бечом (1683), Београд постаје прави показатељ уздрмане моћи османске династије. Своја најтежа ратна разарања претрпео је у опсадама које су претходиле његовом привременом паду под аустријску (1688) и поновном преласку под турску власт (1690).

Промене на политичкој карти Европе, које је донео велики рат (1683—1699), наметнуле су Београду пређашњу улогу изгубљеног будима, која је, у измењеним политичким условима, морала бити претежно одбрамбеног карактера. Као велики град на до-маку нове границе према Аустрији, Београд је после 1690. године организован у средиште једног од највећих крајишта у Царству, са сталним, строго војним режимом. У вези са својим статусом великог серхата, он се поистовећује с појмом тврдога града, кале (кала'), који се, у јеку ратних операција у Срему и Банату, убрзано поправља и гради како би одолео новим аустријским опсадама. Његово цивилно насеље сада постаје саставни и пропратни део великог војног логора. Развитак Београда у овом правцу прекинут је његовом капитулацијом пред Евгенијем Савојским (1717) и поновним падом под аустријску власт. Као и Порта пре тога, и Беч је у првом реду ценио стратегијски значај Београда и уложио велике напоре да у њему подигне неосвојиву тврђаву, начињену према принципима модерног европског градитељства. Међутим, после несрећног рата 1737—1739. године, Аустрија је принуђена да и Београд, заједно са северном Србијом, преда Порти као залог мира, склопљеног у Београду 18. септембра 1739. године.

Како је нова граница између Османског царства и Аустрије утврђена на Сави и Дунаву, Београд је после 1739. године поново добио улогу строго граничног великог града, са свим прерогативима највећег серхата и главне експозитуре Портине политике према њеном северном суседу. Због свесног труда који ће одсад бити улаган у овај град, његов званични назив поново постаје: Калеи Велиград Дарулцихад — Град Београд, кућа светога рата. С обзиром

на то да је њен основни циљ био да од Београда створи „стамбену брану ислама”, Порта је све своје интересе у овом граду, на подручју које је њему припадало, као и у већем делу Румелијског ејалета, подредила грађењу одбрамбене моћи београдског серхата.

I ГРАЂЕЊЕ ТВРЂАВЕ

1.

Проценивши вредност Београда, изграђеног током двадесетогодишње аустријске управе, као и своје могућности за његово освајање, велики везир Иваз Мехмед-паша убрзо је одустао од опсаде и, као услов за почетак преговора о миру, захтевао предају града у затеченом стању. Аустријски услов, међутим, био је да ће се град предати тек после рушења свих нових грађевина у Тврђави и Вароши. Прелиминарни мировни споразум, потписан 1. септембра 1739, имао је за основу компромисни предлог маркиза Вилнева, француског изванредног амбасадора на Порти и посредника у овим мировним преговорима — рушење аустријских грађевина под условом да се старе не оштете, како би одмах био могућ смештај турске војске у Београду. Према споразуму постигнутом са аустријским командантом града, генералом Шметау, за почетак рушења одређен је 7. септембар. Аустрија се том приликом обавезала на рокове евакуације и предаје: за Варош три, за Тврђаву шест месеци од дана почетка рушења.¹ Текст коначног уговора о миру, од 18. септембра, заснивао се на пет непромењених чланова прелиминарног споразума. Услови за предају Београда прецизирани су првим, другим и шестим чланом Београдског мира. Првим чланом Београдског мира Аустрија се обавезала да „евакуише Београд, окупиран 1717. године, и да га преда у старом стању, са свим новим утврђењима која са старима чине фортификациону целину; са арсеналом, муницијом, магацинима, складиштима и касарнама, као и са свим државним и приватним зградама у шехеру Вароши, а остала нова утврђења, бедеми у Тврђави и Шехеру и шанчеви преко Саве и Дунава, да се поруше све до покривеног пута и гласија, али тако да се тиме нимало не оштете она места која припадају мојој Узвишеној Држави.” Другим чланом овога споразума Аустрија је добила право да евакуише све оружје, топове, провијант и муницију и све што се може изнети из Београда и да повуче своје ратне и остале бродове, који се налазе на Сави и Дунаву,

„да остану у власти римског императора у замену за Београд и Шабац, који се на описани начин предају мојој Узвишеној Држави.” Да би се избегли сукоби између аустријских радника, који су радили на рушењу и евакуацији, и пратње новог београдског сераскера Али-паше, који је већ 7. септембра ушао у Варош и сместио се у Палати принца Александра Виртембершког, Аустрија је шестим чланом обавезала султана „да сераскер Али-паша са пет стотина јаничара не заузима у београдском шехеру простор изван места које му је одређено до краја рушења Вароши, и да Османска војска не може ући у Тврђаву пре него што се заврше њено рушење и евакуација.”² Предаја Тврђаве сераскеру Али-паше извршена је 7. јуна 1740. године.³

Држећи се мировног уговора, Аустријанци су могли да поруше у целини једино спољни бедем око Тврђаве и бастиону трасу око Вароши. На бастионој траси Тврђаве они су морали да неоштећена оставе сва појачана и проширена утврђења затечена 1717. године, која су постојала још у XVII веку или су, после 1690, изграђена према плану млетачког архитекте Андреје Корнато. Та утврђења биле су: Велика табија, с обе стране Стамбол капије, Бејаз (Бела) табија, од бедема Горњег града до Су капије, Султан Мустафина табија, од Су капије до куле Небојше, Лиман табија, од куле Небојше према Видин капији, Атлу (коњичка) табија, од Лиман табије према бедему горњег града, Спахијска табија преко пута Лиман табије и *Туфенкчијска табија*, на североистоку од Велике табије испред Стамбол капије. Сва ова утврђења посела су поједина одељења београдског гарнизона непосредно после предаје Тврђаве, а спомињу се у изворима с краја XVII и почетком XVIII века.⁴ То потврђују и речи раваничког летописца: „Немац разметну беден нови около града, што је био направљено у својој држави, а стари беден остави Турком... и сву багажију из града, движимаја изнесе Немац, а недвижимаја остави, домови прекрасни и проч.”⁵ После пријема града, из реда старе београдске јерлијске посаде, враћене из Видина, именовани су агалуци за чување Велике, Бејаз, Царске (Султан Мустафине) и Лиман табије.⁶

2.

Тврђава у коју су Османлије ушле 1740. године била је до те мере измењена да је једино својим старим бедемима и распоредом кључних објеката по њима одавала

град који су они 1717. године напустили у пламену и рушевинама од експлозија. Са њеног лица биле су збрисане све махале и старе средњовековне зграде, које су јој давале цивилну и архаичну физиономију. Њихово место на рашчишћеном градском простору заузеле су модерне грађевине, строго функционалне у савременим условима фортификационе одбране. Сходно њиховој пређашњој намени, и Турци су затечене аустријске зграде употребили за смештај градске посаде, као житне амбаре, миријску фуруну, топхану, џебехану и барутхане.

У Горњем граду Турци су затекли две аустријске касарне, у југоисточном делу горњоградског платоа и главну кулу стражару (Hauptwache), у близини некадашње Велике џамије, која је носила име султана Сулејмана Величанственог, освајача Београда 1521. године. У једној од двеју касарна били су смештени јаничари 7. џемата. Друга касарна у Горњем граду називала се касније Џебеџијска, по роду војске који се бавио чувањем и справљањем џебане. Она је имала 26 просторија. Стара средњовековна кула код Диздареве (Зиндан) капије употребљавана је као магацин у коме су држане обавезне залихе соли и двопека (Tuz ve reksimat Anbari).⁷

Непосредно после преузимања Тврђаве започето је грађење џамије Султана Махмуда у Горњем граду. Главна београдска џамија, чије се минаре по лепом времену видело далеко у Срему и Банату, подигнута је на месту пређашње аустријске главне страже. Према познијем сведочанству Матије Катанчића и легенди на једном аустријском плану Тврђаве из 1789. године, Царска џамија преуређена је управо од аустријске куле стражаре.⁸ Под кровом Султан Махмудове џамије налазиле су се медреса и библиотека, такође задужбине султана Махмуда I (1730—1754). Царска медреса заузимала је горњи бој џамије. По једном ферману, упућеном у јуну 1746. године мухафизу Београда Јахја-паши и дефтердару, Царска библиотека била је до тог времена смештена у некој приземној просторији џамије. Дознавши да су књиге његовог вакуфа почеле да пропадају од влаге, султан је наредио да се библиотека премести на спрат и да се посебним степеништем одвоји од џамије. У истом ферману, султан Махмуд је одобрио везиров захтев за проширење џамије, које је постало неопходно јер није могла да прими све вернике који су долазили да у њој клањају петком и о Бајраму.⁹ Како

се види на фотографији А. Јовановића из 1867. и литографији М. Кауфмана и А. Нормана из 1876. године, џамија Султана Махмуда проширена је дограђивањем двеју галерија, дуж јужног и западног зида.

Већ у првој половини 1742. године, мухафиз Београда Мехмед-паша тражио је од Порте дозволу да се за становање везира подигне сарај у унутрашњости Тврђаве.¹⁰ За нови мухафизов сарај одабрано је место у Горњем граду, уз северозападни градски бедем, до познатог „римског“ бунара. Све радове око његовог грађења организовао је Омер-ефендија, оновремени београдски дефтердар и бина-емин. Један кадијски хуџет, од марта 1744. године, показује да су набавке обављала тројица београдских јаничара. За 2.510 мертека, утрошених у грађењу Сараја, бина-емин је овим набављачима исплатио 117.970 акча.¹¹ Грађење Сараја завршено је веома брзо. Почетком 1743. године мухафиз Београда Пир Хаџи Мустафа-паша могао је да се пресели из Виртембершке касарне у Вароши у Горњи град.¹²

Према вестима из познијег времена, Сарај у Горњем граду чинио је већи комплекс зграда. Сам Везиров сарај био је двоспратна грађевина од преко тридесет одаја. Резиденција мухафиза Београда састојала се из два дела. Један део чиниле су службене просторије (Хариџије), други личне просторије везира, селамлик, и одељења женског особља палате, харемлик.

Према фасади Сараја подигнута је зграда од тринаест већих и мањих одаја. Она је била намењена ђехаји мухафиза Београда. У овој згради постојала је једна просторија која је називана Велика одаја (Oda-i Kebîr). У њој су одржаване јавне седнице које нису захтевале присуство самога везира него их је водио његов ђехаја.

Уз Ђехајин конак подигнут је један велики киоск (Köşk-i Kebîr). Поред њега налазио се конак од двадесет пет одаја. У њему су становале везирске аге (Ağalar Dairesi). Друга зграда близу Сараја, са исто толиким бројем одаја, служила је као конак везирове личне коњице, делија (Delil Dairesi). У истом комплексу постојала је и зграда од тринаест пространих одаја, у којима су били смештени сарачи, налбанти, једекчије и остали припадници његове личне војске, капухалка, везаног за коњушницу, која се налазила у истој згради. Лична капела (Мехтерхана) мухафиза Београда била је смештена у једној

згради од пет, а његова послуга у згради од шест одаја.

Вероватно је Горњи град још у време досељавања везира у нови Сарај једним зидом био раздељен на два дворишта повезана капијом. Простор који су заузимале зграде Везировог сараја називао се Велика авлија (Havlu-i Kebîr).¹³ Изван Велике авлије, у источном делу горњоградског простора, остала је Султан Махмудова џамија с јерлијским и јаничарским касарнама. Како се види на једном аустријском плану из 1754. године, Горњи град је у раније време био подељен само једним пунијим зидом. На плановима који потичу из времена око 1789. године овај зид је двострук. Појачано обезбеђење мухафиза Београда било је сасвим природно за оне који су памтили догађаје пре 1717, када су побуњени Београђани на парампарчад раскидали своје везире.¹⁴ Ова опрезност се, свакако, показала корисном јер је готово непрестано међусобно зарађена војска повремено посезала за градским топовима у међусобном обрачунавању.¹⁵

У спољној авлији, близу џамије Султана Махмуда, подигнуто је турбе на месту на коме је 1716. године, с крвавим оделом, сахрањен оновремени велики везир Дамад Али-паша, шехид у бици код Петроварадина. Овај споменик подигао је о свом трошку капици-баша Мустафа-ага, некадашњи чувар печата (мухурдар) погинулог великог везира. Мустафа-ага подигао је турбе Дамад Али-паше током 1741. или почетком 1742. године, док је био дефтердар у Београду.¹⁶

Између 1743. и 1746. године, испред Султан Махмудове џамије, уз Дамад Али-пашино турбе, београдски везир Јахја-паша Хатибзаде подигао је текију коју је наменио дервишима кадиријског реда.¹⁷ Кадиријска текија налазила се уз само Дамад Али-пашино турбе. Њени дервиши обављали су дужност турбедара, палили кандила и учили молитве за душу славнога шехида и за то су добијали плату из београдске благајне. Пред сам рат 1789. године, као и после 1791, кадиријска текија у Горњем граду носила је назив свога старешине, Шејха Сејид Мехмед Хашим-ефендије.¹⁸

У времену између 1743. и 1746. године рашчишћени простор уз јужни и северни бедем Горњег града заузеле су зграде Јахја-пашиног вакуфа. На обема странама Саат капије ређали су се вакуфски дућани: берберски, сарачки, свећарски, ба-

калски, ашчијница, дуванџијница, једна бурекџијница и хамам.¹⁹ На аустријским плановима из 1789. године Јахја-пашин хамам учртан је у западном дворишту, међу зградама Везиревог сараја.

Уз северни бедем, у близини пређашње Соколовићеве, сада Султан Махмудове чесме (Çeşme-i Sultanî), Јахја-пашин вакуф имао једну фуруну за пециво (çörek), бакалски, дувански, теразијски и вешерски дућан.²⁰

До руског рата (1768—1774) појавила се и једна кафана испред Саат куле. Кад су неки Београђани јавили у ордију да се ова кафана налази у непосредној близини Султан Махмудове џамије, са фронта је упућен ферман да се кафана, подигнута противно шеријату и обичају, хитно поруши.²¹ Како се ова кафана више не спомиње у изворима, о начину на који су становници касарна Горњег града примили ово строго наређење може се закључивати једино на основу Проспекта турског града Београда, рађеног око 1789. са земунске опсерваторије, на коме се кафана код Саат куле види без икаквих оштећења.

Временом је простор око џамије Султана Махмуда заузело гробље чланова посаде Горњег града и чиновника умрлих у Београду. На њему су подигнута и турбета везира умрлих на дужности мухафиза Београда: Сејид Абди-паше Абдулгани (1753), Ибрахим-паше Малатјеви (1758), Хаџи Хасан-паше (1769), Мехмед Асиф-паше (1781) и Изет Мехмед-паше (1784).²² Турбе старог великог везира Изет Мехмед-паше учртано је на једном аустријском плану Тврђаве из 1789. године поред капије кроз коју се улазило у авлију Везиревог сараја. Његов положај одговарао би месту на коме се данас налази турбе које носи назив Дамад Али-паше, освајача Мореје и петроварадинског шехида. Првобитно Дамад Али-пашино турбе налазило се, како је речено, уз саму кадиријску текију, испред Султан Махмудове џамије.

Негде пре 1744. године, у западном дворишту Горњег града избио је пожар у коме су озбиљно stradale све зграде Велике авлије. Тим поводом, мухафиз Београда Сејид Хасан-паша позвао је на диван дефтердара Хусни Јусуф-ефендију, градског неимара и неке угледне грађане, те су заједнички проценили да је за оправку изгорелог Сараја потребно 54.200 гроша. Они су предложили да се половина овог износа разреже на рају дванаест нахија Београдског пашалука, а друга половина

3.

да се тражи од Порте. Према налазу царског мимар-баше у Цариграду, њихова процена била је реална. Порта је, исцрпена руским ратом, тек у октобру 1776. године донела коначну одлуку и оновременом мухафизу Београда Мехмед-паши упутила ферман са одобрењем оправке Везиревог сараја. Она се сагласила и с предлогом Београдског дивана да се половина трошкова грађења убере од раје и наредила да се одмах припреме рабације, дунђери, каменоресци, радници и грађа из нахија, како би се с радовима започело још пре пролећа.²³ Међутим, до обнове Везиревог сараја није дошло ни после овог фермана ни касније. Из аустријских планова Тврђаве из 1789. године види се да је као стан мухафиза Београда служио један конач скромних размера. Он се налазио у источном делу Горњег града, код Диздареве капије и куле. Легенда Проспекта рађеног са земунске опсерваторије показује да се нови пашин конач састојао од свега осам одаја и да је у њиховој близини била једна коњушница, свакако, везирска.

Објашњење одустајања од обнове првобитног Везиревог сараја налази се у пореском књигама дванаест нахија Београдског пашалука, на чији је терет пребачено издржавање конача мухафиза Београда и њихове свите и гарде. Већ у спискове вилајетског пореза за 1774/5. годину за рачун годишње кирије за конач мухафиза Београда, његовог ћехаје и ага, „због тога што је Везирев сарај изгорео Божјом вољом”, убачено је 2.614, а за намештање сараја 1.350 гроша. Године 1779, за кирију конача унајмљиваних за пашину свиту предвиђено је 7.760, али је султан одобрио само 6.130 гроша. Током деветнаест месеци 1780/81. године, трошкови за наведену пореску ставку процењени су у Београду на 12.000, а султан је поново одобрио само 6.000 гроша.²⁴ У другој половини 1781. године, ова ставка износила је 7.500 гроша, у 1782. години 8.000, а намештање Сараја 2.500 гроша.²⁵ Годишња кирија валијског коначу у време Раиф Исмаил-паше, 1784. године, попела се на 9.814, а намештање његовог сараја на 6.000 гроша.²⁶ Ако се узме да наведене пореске ставке означавају стварни износ закупине само у 1774/5. години, кад је њихов износ био и најумеренији, изнесени подаци сведоче у којој су мери чак и везири углед и удобност свога привременог боравка на дужности мухафиза Београда подређивали својим великим потребама за новцем.

На месту некадашњег живог насеља у Доњем граду Турци су 1740. године затекли само четири велике нове зграде, распоређене уз градски бедем према Ушћу и Лиману.

Велики двоспратни аустријски Арсенал, са унутрашњим двориштем и четири велике капије, које су изводиле на ратно пристаниште, Лиман, на степенице за Зиндан (Су) капију и у унутрашњост Доњега града, и Турци су користили као складиште оружја (Mühimmat Anbari) и топова. У његовом приземљу чувани су топови и кумбаре, на спрату алат и муниција. У приземљу ове зграде, која се сада назива *Топхана*, постојала су два мала и један велики млин на коњски погон. Неки делови Топхане коришћени су и као магацини за чување јечма и ражи.

Испред Топхане, уз Лиман и према Мејдану Доњег града пружала се двоспратна аустријска касарна, са два унутрашња дворишта. Турци су ову зграду звали *Касарна или Велика солдатхана* (Soldathane-i Kebîr). Као и Топхана, горњи спрат ове касарне имао је шест сводова. Према двориштима, целом дужином зграде пружао се узан ходник, који су Турци назвали Диванхана. Касарна се састојала од четрдесет осам одаја величине 12×9 и 6×5 аршина. На њеним дужим странама биле су капије које су водиле на сокак према Топхани и на Мејдан Доњег града.²⁷

На захтев мухафиза Београда Јахја-паше, у јуну 1746. године издат је ферман да се отвори кров „ђаурске касарне у Доњем граду и да се на погодном месту сагради довољан број одаја за агу царских јаничара”. Ово решење о премештању јаничар-аге Вароши у Солдатхану оцењено је тада и у Београду и на Порти као најподесније и најјевтиније.²⁸

Према једном дефтеру из 1760. године, у Солдатхани је било смештено шеснаест јаничарских орти. Те године покривено је ћерамидом 7.440 аршина крова Касарне и поправљено 5.952 аршина таваница у јаничарским одајама. Испред једне од капија Касарне подигнут је зид, дуг 74, широк 1,5, висок 4 аршина. Исте године вршене су оправке на мутваку, хилеру и одајама резиденције јаничарског аге (Bab-i Aga-yi Yeniçeriyân).²⁹

Пређашњу аустријску Пекару, велику двоспратну зграду са унутрашњим двориш-

тем, на западу од Топхане, и Турци су користили као фуруну. У овој згради је печен хлеб који је даван војсци и свим службеницима којима је по закону припадао тајин. У њој су припремане и обавезне залихе двопека, које је Београд, по закону који је важио на серхату, увек морао имати у својим складиштима. Миријска фуруна налазила се у приземљу северног дела зграде. У њој је било шест пећи и шест млинова, које су покретали коњи, просторије за алат и стан миријских фурунција. Горњи спрат овог дела зграде имао је двадесет пет малих одаја, које су служиле као касарна припадника цебецијског оцака. Због тога се овај део зграде звао и *Цебецијска касарна*. Фуруна-касарна је једном малом капијом према Топхани и једном великом капијом према згради на западу била одвојена од зграде на јужној страни, с којом је имала заједничко двориште. Ова зграда коришћена је као складиште намирница, амбар (*Zahire Anbari*). Једна широка капија водила је из Амбара на Мејдан.

Као складиште обавезних залиха намирница употребљавана је и двоспратна аустријска зграда у облику троугла, на западу од Фуруне, уз саму Султан Мустафину табију. Њено двориште било је једном мањом капијом повезано с Мејданом Доњег града.³⁰

Турци су употребљавали и два аустријска барутна магацина, у стени Доњег града и, већ 1740. године, одредили за њихово чување једнога агу са петнаест барутчија.³¹

Једна од првих нових зграда у Доњем граду била је џамија јаничар-аге Сејид Хасан-паше, потоњег великог везира (1743—1746). Сејид Хасан-пашина џамија подигнута је на доњоградском Мејдану, испред велике јаничарске касарне. У склопу своје задужбине, Сејид Хасан-паша је подигао један мектеб, медресу и себиљ. Он је откупио од државе један део земљишта око џамије и подигао на њему седам дућана, једну фуруну за печење хлеба и две куће, намењене службеницима џамије као стан.³²

Око 1774. године, вероватно, после пожара у коме је изгорео Сарај у Горњем граду, оновремени београдски дефтердар Хусни Јусуф-ефендија подигао је на месту некадашњег Цафер-пашиног сараја, изграђеног око 1695. за београдске везире, један конак од двадесет одаја. Овај конак изнајмљиван је за 2.500 гроша годишње члановима свите мухафиза Београда. На истом месту, у оквиру Старог сараја

(*Saray-i Atik*), Хусни Јусуф-ефендија имао је и једну велику коњушницу. Преко пута ове стаје налазио се такозвани Дефтердаров конак, који је, око 1780. године, изградио београдски дефтердар Ибрахим Решид-ефендија. Како је он своје службовање у Београду завршио са преко 200.000 гроша дугова, држава је сву његову имовину, за 15.000 гроша, натурала његовим последницима на положају дефтердара. Ибрахим Решид-ефендијина имања у Београду састојала су се из наведеног конака и једног млина од четири камена. Тако су ова имања, и против његове воље, заједно с функцијом дефтердара, доспела у посед Хусни Јусуф-ефендије.³³ Дефтердаров конак састојао се од дванаест одаја, од којих је седам чинило селамлук, пет харем. Већи број ових просторија био је отмено намештен.³⁴ После свиштовског мира (1791), кад су и имања дефтердара Хусни Јусуф-ефендије, погубљеног још 1788. године у Нишу, изложена јавној продаји заједно с мулковима побијених јаничарских вођа и протераних јаничара, Портин изасланик Челеби Хаџи Мехмед продао је Дефтердаров конак београдском кадији Сејид Мехмед Саид-ефендији за свега 400 гроша.³⁵ Према сведочењу његовог ћехаје и хазнадара, погубљени дефтердар Хусни Јусуф имао је и једну бозацијницу, која се налазила на излазу једне капије Доњег града.³⁶

4.

Један од најважнијих задатака који су се наметали новим господарима београдске тврђаве било је што брже утврђивање града и његово оспособљавање за одбрану. Велики везир Ивас Мехмед-паша имао је то у виду још када је, приликом своје посете Београду, 5. септембра 1739, разгледао све куле и табије на граду и по повратку у логор на Врачару одредио контингенте јерлијске и јаничарске војске за оправку оштећених места.³⁷

Убрзо после уласка Турака у Тврђаву, већ у јулу 1740, из Цариграда су упућени грађевински стручњаци: два неимара (*mi-mar*), инжењер (*muhendis*) Селим-ага и цртач (*ressam*) Мехмед. Њихов задатак био је да изврше увиђај и саставе извештај о обиму предстојећих радова, да би се на основу њега могао направити предрачун трошкова за најпрече послове. Они су, међутим, ускоро јавили да нису у стању да обаве потребна мерења и да припреме нацрт обнове порушених бастиона око

старе Тврђаве (Kale-i Atik) докле год се не рашчисти земља заостала од аустријских рушевина и тражили су да се на том послу употребе радници и аргати из Београдског пашалука. Нешто касније, Портини инжењери писали су да је цигла на градском бедему попустила услед аустријских рушења лагумом и да је од тога сав шанац око града, Јендек, напуњен земљом. По њима, од старих бастiona требало је најпре обновити стару табију Султана Сулејмана (вероватно, Велика табија испред Стамбол капије), коју су Немци били појачали, а сад је треба утврдити зидом од цигле и креча.³⁸ На овим пословима радили су, поред београдске посаде, сви заими и спахије Румелијског ејалета, а од пролећа 1741. заими и спахије Софијског, Скопског, Дукађинског, Призренског, Скадарског, Охридског, Елбасанског, Валонског, Делвинског, Вучитрнског и Крушевачког санџака.³⁹

Радови на Тврђави почињали су сваке године 22. марта и трајали до дубоко у јесен, до Митровдана. У њима су учествовали сви чланови београдске посаде. Зидарске радове изводили су миријски дунђери под старешинством јерлијског мимара; минерске радове обављале су јерлијске лагумџије, грађење и оправке мостова јерлијске ћуприџије, ковачке радова јерлијске демирџије, оправке градског водовода јерлијске сујолџије. Најстручнији за пуњење табија и прављење топовских лежишта, сепета, били су заими и спахије. Просте физичке послове, као што су били превлачење земље у табије и довлачење грађевинског материјала, обављала је јерлијска и јаничарска војска. Поред тога, на рад у Београд довођени су зидари, дунђери, циглари, каменоресци, кречари, дрводеље, сепетчије, ковачи и многобројна проста радна снага из читаве Румелије, Босне и Влашке. Они су плаћани по одређеним државним ценама. Мухафиз Београда тражио је да се у пролеће 1742. године на рад у Београд доведе и раја београдских нахија, али се на Порти сматрало да према раји тек освојене земље треба бити милостив да би се лакше умирила и придобила, те је народ Београдског пашалука бар првих неколико година био поштеђен аргатовања на Тврђави.⁴⁰

Организацију послова Порта је поверавала службенику који је именован на предлог царског мимар-баше и који је у Београд упућиван у звању бина-емина, повереника грађења. По правилу, бина-

-емин је долазио из Цариграда пре почетка радова, да би припремио све што је потребно за једну сезону, а после напуштања градилишта био је обавезан да поднесе извештај о обављеним пословима. Бина-емин био је дужан да спроводи фермане за набавку грађевинског материјала и средстава за његов транспорт, за довођење занатлија и аргата и за исплату њихових надница. Бина-емин именован је на једну сезону. Овај посао обично је повераван београдским дефтердарима, који су и без тога били дужни да из београдске хазне исплаћују извесне трошкове обнове града. Први београдски бина-емин био је Осман-ага син Мустафе.⁴¹

За стручни део посла био је одговоран бина-мухендис, главни инжењер Тврђаве, кога је такође постављала Порта на предлог царског мимар-баше. Поред њега, значајну улогу у планирању и стручном обављању радова имао је ага јерлијских неимара, јерлијски мимар. Први бина-мухендис био је Селим-ага, који је на тој дужности умро у Београду 1744. године. Његов положај наследио је Београђанин и тадашњи јерлијски мимар Исмаил-ага.⁴²

Овлашћења бина-емина, мухендиса и мимара била су ограничена на техничком и стручном делу посла. Пуну одговорност за ток грађења Порта је пребацила на мухафиза Београда. То је било сасвим природно с обзиром на то да је, и поред многобројних занатлија и аргата, окупљаних у Београд из крајева од Влашке до Цариграда, главну радну снагу на Тврђави чинила војска. С ферманима о покрету румелијских ејалетских трупа на рад у Београд, мухафизу Београда стизали су из Цариграда спахијски регистри одређених санџака и сва њихова питања, као раније будимском валији, стављана су у надлежност београдског везира. На редовним смотрама спахија под барјаком њихових алајбегова, мухафиз Београда утврђивао је бројно стање присутних и давао Порти предлоге за одузимање поседа од одсутних заима и спахија. Контролу над београдском војском мухафиз Београда је водио преко старешина одговарајућих јерлијских, спахијских и централних родова и формација.

И грађевински стручњаци у Београду и царски мимар-баша у Цариграду били су прећутно споразумни у једном. За све њих, представа добро утврђеног и неосвојивог Београда поклапала се с довођењем његове тврђаве у стање у коме се она налазила пре аустријског рушења. Обнова предратне

аустријске бастione трасе, и поред несумљиве жеље за надметањем, свакако је била и најјевтинија.

Упоредо с рашчишћавањем Тврђаве обављене су и друге припреме за почетак радова. Још током 1740. године напуњене су аустријске кречане на Сави. У пролеће 1741. из Цариграда је послат грађевински мајстор Мехмед-ага Једрењанин са десеторицом кречарских и цигларских калфа, да узму узорке цигле и креча који ће бити употребљени у грађењу. Ови мајстори предати су дефтердару, коме је наређено да обезбеди раднике и аргате за сечу дрва у Посавини и за превлачење грађе у Београд. За прве радове коришћене су залихе цигле заостале од Аустријанаца у циглани, која се налазила до кречане на Сави. Аустријску циглану на Дунаву, у шанцу који је тих година носио име крушевачког санџакбега Дели Хасан-паше, учесника у опсади Београда 1739, почели су да разносне београдска војска и околни сељаци, те је у августу 1740. издат ферман да се разнета цигла врати и употреби искључиво за јавне радове.⁴³

Рат против Персије (1743—1746) успорио је обнову Београда јер су и финансијска средства Царства и румелијске ејалетске трупе били концентрисани на иранском фронту. За то време у Београду су радили аргати из Румелије и Влашке и нешто редукована београдска посада.

Влашком војводи наређено је да за 1742. годину припреми и преко својих поузданих бојара пошаље у Београд 1.000 простих радника, церахора, 200 кола, 20.000 ужади од лике и 5.000 конопца од кучине. Наднице аргата и цена грађевинског материјала стављени су на рачун влашког харача за наведену годину.⁴⁴

Наредне, 1743. године, мухафизу Београда Мустафа-паши издат је ферман да већ почетком јануара предузме све што је потребно за довођење радника и запрете, а бина-емину и дефтердару Омер-ефендији стављено је за те трошкове на рачун 15.000 гроша.⁴⁵ Тада је из Цариграда послат калфа Димитрије Тани са четрдесет зидара из Мајдоса. За плате ових хришћана и двојице муслимана бургатација, мајстора који су руковали бургатом, справом помоћу које је одређивана дебљина ужади коришћене на високим грађевинама, држава је одвојила 1.490 гроша.⁴⁶ На печењу цигле радило је седамдесет пет хришћана, с надницом од 22 акче од бина-емина. Из једне исправе о њиховој исплати види се да је ова група циглара провела у Бео-

граду деведесет радних дана.⁴⁷ Зидаре бедема (дуварци), каменоресце и кречаре доводио је дотле из околине Горице (Корче) Калфа Гика. Кад је он, 1744, умро у Београду, на предлог јерлијског мимара Исмаила, Гикино место дато је његовом сину калфи Панајоту. Те године, у Београду је радило 629 мајстора из околине Горице: 350 зидара, 120 кречара и 159 каменорезаца.⁴⁸

Становништво Влашке нерадо је долазило на принудну печалбу у Београд. Кад је добио ферман да за 1747. годину пошаље 500 радника, стотину дрвосеча и пет ковача, као и сто педесет волујских кола, влашки војвода покушао је да издејствује опроштај, али Порта није уважила његову интервенцију него је, у јуну наведене године, поновила ферман да се одређени број људи и запрете хитно пошаље, како би се радови што пре завршили. Месец дана касније, дефтердар и бина-емин Дервиш Мехмед-ефендија јавио је да су започети радови на копању и зидању градског шанца, Јендека. На копању Јендека радили су аргати из Влашке с надницом од 20 акча. Дрво за шарампове, које је стављано у темељ Јендека, дозвољено је из околине Шапца. На његовом превозу радило је двеста педесет људи са педесет кола. Надница за превозника износила је 30, за кола 60 акча. На превозу грађе у самом граду радили су аргати из околних нахија са педесет кола. Они су добијали 20 акча на аргатина и свега 32 акче на кола. За плаћене раднике мухафизу Београда Сејид Мехмед-паши Силахдару послато је из Цариграда 17.976,5 гроша. Кад је он за исплату аргата тражио од Порте још 7.500 гроша, добио је свега 2.500, с наређењем да преосталих 5.000 гроша стави на рачун цизје београдских нахија за 1747. годину. Порта је том приликом истакла да је до краја 1747. године за грађење Београда утрошено близу 1.000 кеса — 500.000 гроша.

На Порти се тада знало да су завршене оправке кула, већег дела бедема, лукова и постојећих табија; да од тврде градње треба тек обновити извешан број камених лукова и део бедема који је називан „стари дувар” (Istar Duvar); да табије још нису испуњене земљом и, што је најважније, да су радови на копању Јендека тек започети. Незадовољна несразмером између утрошених средстава и постигнутих резултата, Порта је захтевала да се сви преостали радови на Тврђави: завршававање градског бедема, пуњење табија и постављање топовских сепета, копање и зидање

Јендека, па чак и подизање шарампова око Вароши, заврше у току 1748. године.

Зато је, већ у јануару 1748, послат из Цариграда помоћник царског мимар-баше, Хаџи Мустафа, да заједно с београдским дефтердаром изврши увиђај свих преосталих радова и пошаље списак потребног људства и материјала. Он је тај задатак брзо обавио, тако да је Porta већ почетком фебруара издала ферман за скупљање радника и припремање грађевинског материјала.

За рад у 1748. години предвиђено је 300 зидара, 30 кречара, 30 каменорезаца, 12 ковача и 2.450 радника и дрвосеча са 320 кола. Зидаре, кречаре и каменоресце требало је да доведе калфа Панајот из околине Горице. По обичају, они су на поласку у Београд добијали путни трошак и три ајлука, а остатак надница исплаћивао им је бина-емин по завршетку посла. Из Цариграда је послато десет сепетчија, који су исплаћени тек пред полазак из Београда. Влашка је била дужна да пошаље 800 церахора, 200 дрвосеча, 12 ковача и 200 запрега. Њихове наднице одређене су из државних прихода од намета званог текалиф (порез). На Румелију је разрезано укупно 800 церахора, чији је распоред по кадилуцима био следећи: Софија 100, Татар Пазар 80, Пловдив 120, Самоков 20, Солун 100, Ђустендил 20, Брезник 10, Знепоље (Трн) 10, Берковица 20, Тиквеш 25, Наслича 25, Хрупиште 25, Серез 80, Неврокоп 55 и Зихна 40 аргата. Од Смедеревског санцака тражено је 500 рендбера и 100 кола, од Крушевачког 150 рендбера и 20 кола. Лопате, торбе, весла и други алат потребан аргатима наређено је да се узме из београдске џебехане.

Бина-емину је наређено да до приспећа радника и пре почетка радова набави из Босне 500 кантара разних ексера, 100 кантара сировог гвожђа и два кантара челика, као и 20.000 липових ужади из Влашке. Дефтердару је стављено у задатак организовање сече и превоза 25.000 балвана за шарампове из околине Зворника и Шапца.

За превоз материјала одређено је осамнаест шајки и тридесет старих и нових шлепова, устучика Дунавске капетаније. Шајкашким капетанијама у Исакчији, Рушчуку, Тутракану, Рахови, Флордину, Видину, Великом Острву, Оршаки, Кладову, Поречу, Голупцу, Пеку (Градиште), Куличу, Смедереву, Гроцкој, Београду и другима наређено је да опреме по једну шајку са двадесетак шајкаша. Плате ових шајкаша предвиђене су из њиховог ре-

довног оцаклука: прихода од скеле у Рушчуку, никопољске овчарине и браилског назарета.

У ферману је наглашено да на копању Јендека и преношењу земље раде сви чланови београдске посаде, јерлије и капукули.⁴⁹ Сходно старом правилу, да се овакви послови на серхату поверавају ејалетској војсци, Porta је издала и посебан ферман да сви заими и спахије Смедеревског, Крушевачког, Призренског, Скопског и Вучитрског санцака буду почетком пролећа у Београду.⁵⁰ Почетком јуна, мухафизу Београда послати су дефтери наведених санцака да изврши смотру и састави списак одсутних спахија, којима ће због неизвршавања задатака бити одузет тимар.⁵¹

Упркос предузетим мерама, предвиђени послови нису могли бити окончани у 1748. години. На то је утицало делимично ангажовање београдске војске у гушењу буне Ужичке нахије, али, без сумње, и сам обим преосталих послова. Због тога је 1749. године смењен бина-емин Хаџи Мустафа и на његово место поново постављен дефтердар Дервиш Мехмед-ефендија. Тада су, поред редовних аргата и церахора на чишћењу Јендека радили заими и спахије Ђустендилског, Јањинског, Охридског, Скардарског и Трикалског санцака. Porta је поновила своју наредбу београдским агама да и сами са својим џематима настоје да се што пре заврши посао који је протеклих година, због сталног унајмљивања радника, прогутао много државног новца. Београдски јаничари опоменути су да, по старом обичају, преносе земљу у табије испред Јаничар-агине капије у Доњем граду, а јерлије и румелијски заими и спахије да сваког дана осим петка раде на чишћењу Јендека, да очисте простор испред Стамбол капије и Јендек између Стамбол и Видин капије. За зидање бедема доведени су дунђери из Румелије и Влашке. Превоз камена, креча, дрвета и остале грађе обављало је неколико устучика Дунавске капетаније.⁵²

За бина-емину у 1750. години постављен је београдски дефтердар Сулејман. Осим аргата и церахора из Влашке и Румелије, за рад на пуњењу табија одређени су, уз београдске спахије, јерлије и капукуле, и заими и спахије Валонског, Делвинског, Елбасанског и Дукађинског санцака. Спахије су, међутим, молиле да за ту годину буду ослобођене доласка у Београд и понудиле су 12.500 гроша за унајмљивање аргата.⁵³

И у Цариграду се знало да су румелијски заими и спахије претходних година редовно закашњавали с доласком и прерано напуштали послове и враћали се кућама, те им је приписивана кривица што радови нису завршени упркос изричитој царској жељи, поклоњеној бризи и утршеним средствима. Како су сада из Београда пристизали извештаји да се у последње време, благодаречи предузимљивости мухафиза Београда Шериф Халил-паше, грађење бедема и утврђивање многих места приводи крају, султан је усвојио молбу румелијских спахија и одобрио да се од њих убере понуђена сума за унајмљивање аргата. Али, с обзиром на то да се радници нису могли употребити на прављењу топовских сепета, за овај посао одређени су заими и спахије Смедеревског санџака. Кад је, крајем лета, бина-емин послао извештај да су од предвиђених радова остала ненапуњена свега два сепета, с Порте је два пута упућиван ферман да спахије неодложно обаве и тај посао, те је рад настављен у току целе зиме.⁵⁴

Завршетак радова на Тврђави прослављен је наведене године, у време мухафиза Београда Ахмед-паше Ђуприлића.⁵⁵ За спомен на Шериф Халил-пашу, под чијим су руководством ови послови обављени, остао је назив једне табије на западном градском бедему.

Међутим, кад је, крајем 1750. године, дошао из Цариграда нови бина-емин Али, могао је да установи, да је после стављања плоче с натписом о завршавању царског здања, остало још 100.373 неимарска аршина тврде градње, копање и грађење доброг дела Јендека, прављење прикривених путева (секирдим) и пуњење топовских сепета.⁵⁶ Због тога је, већ првих дана 1751, алајбезима петнаест румелијских санџака наређено да хитно испоруче откуп уговорен претходне године и да пре Ђурђевдана буду у Београду, на пуњењу сепета, а мухафизу Београда Ахмед-паши Ђуприлићу послат је ферман да све чланове посаде запосли на чишћењу Јендека и преношењу земље у табије.⁵⁷

У потоњим месецима испоставило се да је нови бина-емин Али добио положај на основу фалсификованог берата. Кад се из извештаја царског мимар-баше сазнало да је бина-емин својим незнањем и неспособношћу нанео велике штете пословима, средином маја наређено је да се он смени, а завршавање сезонских послова повери другом лицу.⁵⁸ Румелијским спахијама, које су одуговлачиле с доласком, крајем марта поновљен је ферман да се у овој години не

надају опроштају. И поред тога, све до маја, нико осим крушевачких заима и спахија није дошао на задатак. Због тога је послата опомена румелијском валији да све спахије у што краћем року присили на одлазак у Београд.⁵⁹ Последње претње имале су дејства јер су румелијски санџаци убрзо пристигли у град и започели с радовима на бастionoј траси Доњег града. Они су тада поправили стару Султан Мустафину табију, коју су саградили као самостално утврђење у облику троугла. Напунили су топовске сепете источно од новосаграђене табије до Су капије код Топхане и даље до куле Небојше, као и на западу од Султан Мустафине табије до Диздареве и Скела капије. Затим су напунили групу табија у Горњем граду, с обе стране Стамбол капије и ударили топовске сепете на табији код Диздареве капије у Горњем граду. За нешто више од три месеца, они су, према извештају мухафиза Београда, саградили и учврстили укупно сто педесет два топовска сепета и поставили у њих баљемез топове.⁶⁰

За пролеће 1752. остало је чишћење Лимана и пуњење табија које су га штитиле. За тај посао одређени су једино заими и спахије Смедеревског санџака.⁶¹ Како су послови сматрани већ завршеним, домаће спахије задужене су само за чишћење Лимана, чишћење и продубљавање Јендека и поравнавање неких топовских сепета у табијама.⁶²

Почетком 1754. године, за бина-емин је поново постављен пређашњи царски мимар-баша Хаџи Мустафа. Према дефтеру који је он по свом доласку послао из Београда, радови предвиђени за наведену годину састојали су се од 3.024 неимарска аршина тврде градње, неколико дрвених мостова, једне капије, грађења нових и обнове оштећених шарампова, продубљавања и чишћења Јендека и попуњавања топовских сепета у извесном броју табија. За све ове послове одвојено је 10.000 гроша и одређено 700 церахора, 70 каменорезаца и кречара, 40 дунђера, 6 ковача и 50 волујских запрега.

У исто време, разаслати су фермани у Софију, Пловдив, Пазарџик да припреме 40 дунђера из својих кадилука, у Влашку за 150 церахора, 30 дрвосеча и 50 кола, који ће бити плаћани из влашке цизје. У Босну је послат човек да доведе 550 аргата, а београдски калфа Панајот у Горицу по 30 кречара и 30 зидара и каменорезаца. Пошто је из Цариграда послато десет сепетчија, бина-емину је прео-

стало да пронађе у околини Београда само још шест ковача.

Посебним ферманима наређено је да се обезбеди 150 кантара разних ексера и један кантар челика из босанских рудника, као и 100 самоковских кантара (5.900 ока) сировог гвожђа из Самокова. За превоз материјала одвојено је десет шајки и петнаест устуачика Дунавске капетаније. Накнадним ферманима, издатим према списку бина-емина, за попуњавање београдске Цебехане и Барутхане наређено је да се пошаље: 4.000 дрвених лопата, 100 мађарских секира, 100 чекића разних врста, 250 ока зејтина и 200 ока катрана из цариградске цебехане, још 100 кантара ексера и кантар челика из Босне, још 100 самоковских кантара сировог гвожђа из Самокова, 3.000 кантара црног барута из Солуна, 3.000 торби и 1.000 цакова за чување барута из Силистрије. Дрвна грађа наређено је да се допреми из околине Зворника и Бијељине. Транспорт грађевинског материјала организован је у складу с ферманима: ексери и челик из босанских рудника преносени су до Саве на коњима, а одатле су на сплавовима спуштани до Београда; гвожђе из Самокова доведено је колима; за пренос барута из Солуна коришћене су мазге; лопате, секире и чекићи послати су из Цариграда бродом до Варне, а одатле су на колима пребачени до Рушчука, где су предати заповеднику миријских шајки, који је био дужан да их Дунавом доведе и преда београдском бина-емину. За превоз креча, дрвета, камена и другог материјала, набављаног из Босне и Румелије, наређено је да се на рачун влашке цизје опреми још неколико шајки и устуачика и снабде потребним бројем веслача и кормилара. Из Дунавске капетаније одвојено је шеснаест бродова под командом реиса Сари Мустафе за превоз топова и муниције из Цариграда. Како је један од ових бродова потонуо још у Босфору, посада осталих бродова задржала се на вађењу топова, те су до јесени стигли у Београд само товари десет бродова. Осталих пет бродова стигло је пред сам почетак зиме, после интервенције Ахмед-паше Ђуприлића да се убрза вађење потонулих топова и њихов претовар.⁶³

Према каснијем извештају Ахмед-паше Ђуприлића и бина-емина Хаџи Мустафе, у 1754. години завршени су сви започети зидарски радови. Од земљаних радова завршено је 18.400 неимарских аршина, направљено 128 нових и поправљено 315 постојећих топовских сепета. За прављење

десетак недовршених сепета средином 1755. поново је послато из Цариграда десет сепетчија и наређено да се позову и заими и спахије Смедеревског санцака.⁶⁴

На захтев мухафиза Београда Ибрахим-паше, за 1756. годину, поред домаћих, одређени су заими и спахије петнаест румелијских санцака. Они су до Митровдана радили на чишћењу Јендека и Лимана и пошто су обавили тај посао, Порта је издала ферман да могу ићи кућама.⁶⁵ Током 1758. године, поред редовног чишћења Јендека и Лимана, поново се јавила потреба за поправком неких табија и сепета. У циљу штедње, Порта је дозволила да се на тим пословима употребе само заими и спахије Смедеревског, Крушевачког и Вучитрнског санцака.⁶⁶ Тада је за београдску Цебехану набављено око 800 лопата из Влашке, 100 кантара ексера из Крешева и 53 кантара сировог гвожђа из Самокова и Татар Пазара.⁶⁷

У току 1760. и 1761. године радови у Београду обављани су под руководством дефтердара Сејид Хусејин Хусни-ефендије. Њихови трошкови покривени су приходима од београдске цизје за наведене две године и од цизје Силистрије за 1761. годину. Изнели су укупно 12.000 гроша. Према рачунима које је дефтердар поднео Порти по завршетку свога службовања у Београду, у његово време извршена је оправка кровова свих касарна у оба града и цамије Султана Махмуда у Горњем граду. Поправљена кровна површина износила је укупно 16.825 неимарских аршина. Тада је завршено грађење градског бедема, који се називао Велики зид (Düvar-i Kebîr). У 1760. години изграђен је и део бедема на Дунаву, који је почињао од моста на Видин капији и који је требало да је штити. Зид је био дуг 50, широк 2 и висок 2,5 неимарска аршина. Затим је подигнут један зид између Доњег и Горњег града на дунавској страни, попут штита изнад Јендека, дуг 12, широк 3, висок 12 аршина. На молбу станара Цебеџијске касарне у Горњем граду и Солдатхане у Доњем граду, испред њихових касарни изграђен је по један зид дужине 95, висине 3,5 и ширине од једног неимарског аршина.

Дефтердар је организовао и грађење осам нових дрвених мостова: мост на Лиману био је дуг 110, широк 10 неимарских аршина; на Видин капији, дуг 45, широк 8 аршина; на Диздаревој капији у Доњем граду, дуг 10, широк 8 аршина; на Диздаревој (Зиндан) капији у Горњем граду, дуг 34, широк 10 аршина; на Стамбол ка-

пији, дуг 72, широк 15 аршина; на Султан Махмудовој табији на Стамбол капији, дуг 30, широк 10 аршина; на Султан Махмудовој табији на Босанској капији, дуг 30, широк 10 аршина и на Јендеку у Вароши, мост дуг 61, широк 10 аршина. У току 1761. године извршене су поправке новоподигнутог моста на Диздаревој капији у Горњем граду, затим једног моста у близини јерлијске касарне испод Диздареве капије, чије су димензије биле 30×6 , као и још једног моста, дугог 20, широког 8 аршина, за који се само наводи да се налазио према Калемејдану. Дефтердар Хусни-ефендија обновио је и 215 буради у којима је чуван црни барут у Барутхани Доњег града. Он је предузео и прву детаљну обнову арсенала: обновљена су 33 топовска лафета, 36 топовских кола, четвора кола за хавин топове, 110 топовских точкова и још неки делови. За наведене радове употребљено је 8.666,5 ока сировог бакра, који је набављан по цени од 90 акчи по оки. Поправке кровова стајале су од 40 до 60 акчи по квадратном аршину, грађење бедема од 120 до 150 акчи по кубном аршину, а грађење и поправка мостова 150 акчи по квадратном аршину. Надница једног зидара износила је 40, обичног радника 20, а београдских и цариградских ковача, који су радили за Топхану, 40 акчи.⁶⁸

У лето 1760. године за чишћење јендека и поравнање сто осамдесет обрушених топовских сепета на табијама оба града одређени су заими и спахије Смедеревског, Крушевачког, Вучитрског и Призренског санџака.⁶⁹ Овим санџацима наређено је да наставе радове и у пролеће 1761, а средином јула послат је ферман да им се придруже и ејалетске трупе осталих румелијских санџака.⁷⁰ Кад су, на захтев мухафиза Београда Мустафа-паше, и у 1762. години одређени да заврше поправку преосталих стотину сепета, румелијски заими и спахије нису се покорили ферману. Иако су из Цариграда засипани опоменама и претњама да ће сви зијамети и тимари румелијских санџака бити укинута и узапћени за царски хас, све до октобра у Београду су радили једино заими и спахије Смедеревског санџака. Порта је, међутим, била решена да не попусти и наредила им је да зимују у Београду. Како би их даље непоковање ферманима одвело у статус бунтовника са свим његовим последицама, румелијски заими и спахије дошли су у Београд у време када се обично завршавао њихов боравак у овом граду. Међутим,

ускоро после њиховог доласка, мухафиз Абди-паша жалио се да је ејалетска војска одбила да станује по хановима и кућама које су јој биле припремљене за зимовник, да одлазе на конак у околна села и да одраје узима бесплатно зоб и храну. Обавештена о томе, Порта је, крајем новембра, послала ферман да им се опраштају све погрешке уколико се врате у град, уз претњу да ће бити одузети тимари свима који се за три до четири дана не врате из села.⁷¹ Нешто касније, румелијске спахије су опоменуте да не примају међу себе протеране Арнауте, који су, помешани са спахијама из својих крајева, почели да се увлаче у град и да изазивају нове нередне међу серхатлијама. Из Београда су, међутим, и даље слате притужбе да се румелијске спахије од самога доласка буне и стварају нередне. И после оштрих прекора и претњи из Цариграда, мухафиз Београда је слао извештаје да заими и спахије ништа не раде, да једино брину и говоре о доласку мубашира који ће донети султанову дозволу за њихово отпуштање кућама и да тиме подстичу на буну браниоце београдског серхата. Да би сломила њихову непокорност, Порта је, у јулу 1763. године поново издала ферман да ће им се и овога пута прогледати кроз прсте уколико прегну на рад и испуњавају своје основне дужности.⁷² Ипак, избегавајући даље сукобе са својом елитном војском у овом пространом ејалету, чиме би их само придружила већ одавно незадовољној јаничарској војсци, Порта је у неколико наредних година изоставила фермане за одлазак румелијских спахија на рад у Београд. Текуће поправке топовских сепета и уобичајено чишћење Јендека и Лимана било је остављено домаћим спахијама.

Током 1764. године поново су за потребе Цебехане вршене неке набавке из рудника у Босни.⁷³ У време дефтердара Мехмед Емина, 1766. године, за поправке неких места на Тврђави утрошено је 7.380 гроша из београдске цизје, а 1767. године трошкови радова изведених под његовим руководством изнели су 20.579 гроша. Као новоизграђени објекти спомињу се тада три дрвена моста и једне теразије за мерење воде.⁷⁴ За поправку варошког шанца и топовских лафета дефтердар је поручио из рудника у Кршеву 5.500 ока разних врста ексера. Упркос отпору кршевског емина, ексери су откупљени по државној цени, 17 акчи за оку, по којој су набављани још 1758. године, када је снабдевана Це-

бехана.⁷⁵ Године 1768, дефтердар је из прихода београдске цизје исплатио 13.500 гроша за неке поправке на Тврђави, за грађење неких нових зграда и наднице радника.⁷⁶ Један део овог износа утрошен је на поправку дотрајалих дашчаних кровова миријских амбара у Доњем граду.⁷⁷

У годинама руског рата радови су морали бити сведени на могућности самога града. И поред тога, оновремени бина-емин Сулејман, који је истовремено био и званични београдски ајан, успео је, 1771. године, да издејствује ферман да се за поправку Везиревог сараја, јаничарских касарни и градских амбара доведе 800 аргата из Београдског пашалука: 200 дунђера, 100 зидара и 200 радника из Београдског, Смедеревског, Ваљевског, Пожаревачког и Крушевачког кадилука и 300 радника из Лесковачке нахије. Посебан ферман послат је босанском валији Мехмед-паши да обезбеди откуп и превоз потребне количине ексера и грађе из Босне.⁷⁸ Током 1769. и 1770. године, у Београду су грађене шајке, кајици и томбази за потребе турске ордије у Исакчији. Београдско бродоградилште снабдевано је тада гвожђем из босанских рудника, а томбази и балвани допремани су на сплавовима из околине Сребрнице и Зворника.⁷⁹ За то време, на чишћењу Јендека и Лимана радили су једино заими и спахије Смедеревског санџака, али су и они, на подстрек тројице нишких заима, повремено пренебрегавали ову своју основну дужност, мада је она била једини разлог због кога су и у најкритичнијим тренуцима остали далеко од фронта.⁸⁰

После 1774. године, поново је ступило на снагу старо правило о служби румелијских санџака у Београду. Од 1780. године до последњег аустријског рата, они су сваког пролећа долазили у град и, у оквиру својих редовних дужности, радили на чишћењу Јендека и Лимана и на попуњавању топовских сепета у табијама.⁸¹

Порта је сматрала да је Београд већ довољно утврђен кад је, 1776. године, строго редуковала предлог мухафиза Београда Сејид Хасан-паше и дефтердара Хусни Јусуф-ефендије за радове у Тврђави и одобрила једино обнављање изгорелог Везиревог сараја у Горњем граду и топовских лафтета. На њен став је највише утицала чињеница да је предрачун трошкова предложених радова изнео 101.911 гроша. Приликом ревизије београдског предлога, Портин мимар-баша сматрао је да се могу одобрити само радови чији ће трошкови

изнети 12.410 гроша. Разматрајући ово питање, Диван је закључио „да се спомнути град поправља и гради без престанка, а како су трошкови наведених радова прешли све границе бројања, одлучено је да се одустане од грађења места која нису неопходна” и, неколико месеци касније, издао ферман да се у Београду поново изврши увиђај. Пошто су Београђани поступили према ферману, одобрено је само 10.630 гроша за обнову топовских лафета и точкова. Приликом набавке грађе за ове радове у Шабачком кадилуку, дефтердар је дошао у сукоб с неким Зворничанима и тек је после интервенције Порте успео да се посечених 306 балвана превезе у Београд.⁸² Последњик Хусни Јусуфа, дефтердар Сејид Хаџи Ибрахим, организовао је обнову Топхане и касарни. Босански валија био је тада дужан да му омогући набавку 4.000 ока ексера из Фојнице по државним ценама.⁸³ У рачунским књигама београдских дефтердара за 1779. и 1780. годину налази се ставка од 22.303 гроша, утрошена на поправке Тврђаве и 3.015 гроша, за обнову топовских лафета и томрука за точкове.⁸⁴

Брига која је поклањана Београду истиче се и у ретким сведочанствима странаца који су у другој половини XVIII века у њему боравили. Аустријским уходама тога времена није промакло из вида да се о одржавању градских бедема, капија појединих утврђења и тврђавског материјала строго води рачуна и да се сваки квар благовремено отклања.⁸⁵

За Београд је важило строго правило серхата, по коме је било забрањено подизање било каквих приватних зграда у Горњем и Доњем граду, на простору између двају градова, у близини градског бедема, а особито на простору између градског бедема и Вароши, Калемејдану. Кад се, у лето 1754. године, у Цариграду сазнало да су неки Београђани почели да крше овај закон, мухафизу Београда Ахмед-паши Ђуприлићу упућен је ферман да изиђе пред Тврђаву и да лично надгледа рушење новоподигнутог хана Арнаут Османа на Калемејдану.⁸⁶

За педесет година своје власти у Београду Порта је постигла да његовој тврђави врати лик који су створили, а затим уништили, Аустријанци. То потврђују и аустријски официри, који су га уходили 1783. и 1784. године.⁸⁷ У настојању на остваривању овог циља, Порта му је подредила неколико значајних компоненти добре управе, чије занемаривање није

могло остати без последица. Преузевши на себе улогу бастиона ислама, Београд је постао терет за већи део Румелије, Влашке и Босне, а највише за рају самог Пашалука, која је тиме стављена у положај да подноси не само самовољу домаћих него и извесних слојева страних градитеља Београда. Обавезни рад несумњиво је озбиљно погађао јаничарску и јерлијску посаду Београда, која је, у ово време, живела углавном од трговине и заната, а незадовољство румелијских спахија прерастало је постепено у отворени сукоб са централном влашћу. Због административног одређивања откупних цена грађевинског материјала и надница, радови у Београду нису значили економски стимуланс ни за кога ко је у њима учествовао. С друге стране, заснивајући своју одбрану искључиво на стамености градских бедема, Porta је изгубила из вида један не мање значајан стратегијски моменат, поколебани и зато лако освојив људски материјал, који је представљао оновремени грађанин Београда. Јер, успех фелдмаршала Лаудона 1789. године био је условљен не толико снагом његовог оружја колико недовољним патриотизмом бранилаца Београда.

II ОБНОВА ВАРОШИ

1.

После повлачења Аустријанаца, београдска Варош остала је у границама које јој је, изградњом бастионе трасе од Саве до Дунава, одредио њен пређашњи привремени господар. Услед тога што су Аустријанци, у складу с мировним споразумом, порушили варошке бедеме и утврђења, Београђани су у првим послератним годинама своје главно цивилно насеље називали „спољна Варош”.⁸⁸ У другој половини XVIII века, са ширењем двају предграђа изван варошког шанца, у Сава махали и на Врачару, ово исто подручје назива се „унутрашња Варош”.⁸⁹ Како је пажња новог господара била концентрисана на Тврђави, утврђивање Вароши и обезбеђење становништва остало је у другом плану до 1754. године. Тада је очишћен и продубљен стари аустријски шанец, на месту порушеног аустријског бедема подигнут је шарампов, земљани бедем учвршћен палисадама, а негдашњи бастиони замењени су топовским табијама, такође грађеним од земље. На улазу у сваку од четири старе варошке капије саграђен је по један др-

вени мост, који су штитиле новосазидане карауле. На утврђивању Вароши, поред доведених мајстора, радила је, по наређењу Порте, сва београдска посада, муслиманско становништво и варошка раја.⁹⁰ Тако су Турци, држећи се аустријске бастионе трасе, утврдили београдску Варош на начин који се није разликовао од типичне паланке. Због тога се одржавању варошких земљаних утврђења морала поклањати стална пажња, особито у годинама које су претходиле аустријском рату. Једна варошка табија на простору између Стамбол и Видин капије носила је име последњег мухафиза Београда пред капитулацију 1789. године, Осман-паше, што значи да је саграђена тек после аустријске објаве рата.⁹¹

Са аустријском војском, Београд су напустили и његови пређашњи грађани. Његовог господара дочекало је свега четрдесет пет Јевреја и осам Срба. Последњу промену власти у Београду Јевреји су дочекали у својој махали на Дунаву, изнад варошке скеле Борча. Они су чинили старо београдско становништво, које је у аустријско време називано турским Јеврејима. У Српској вароши код Митрополије остала су само тројица Срба, међу којима је један био калуђер. Џемат хришћана у Сава махали, пређашњој Доњој српској вароши, састојао се се од свега петорице Срба.

У исто време, у град је почело да пристиже његово старо муслиманско становништво, које је после капитулације 1717. године задржано у Нишу и Видину, а касније се расуло по свој Румелији, особито у Једрене и Цариград. До средине 1741. године, када је завршен детаљни попис освојених нахија Смедеревског санџака, у Београд се вратило 2.029 одраслих муслимана.

Варош је, према овом попису, била подељена на шест муслиманских махала, које су образовали џемати старих џамија, с чијим је обнављањем одмах започето. Најмногобројнија међу њима била је махала Хаџи Пиријине џамије, која се простирала у савском делу Вароши. У њој је пописано 726 муслимана. Друга је била махала Бајрам-бегове џамије, на простору негдашње Бајрам-бегове чаршије, с обе стране Стамбол капије, Њен џемат састојао се од 654 чланова. Трећа пописана је махала Тургут-бегове џамије, са 114 муслимана. Она се простирала северно од махале Бајрам-бегове џамије, на истоку од великог гробља. Простор око старе Дуге чаршије

и дунавски део Вароши био је тада подељен на три махале, које су у прво време, услед јачих оштећења у време турске опсаде, биле слабије насељене. Махала џамије коју је обновио сераскер Али-паша састојала се од 198, махала Реис-ефендијине џамије од 228 и махала џамије Табакхане од 109 муслимана.⁹²

У попис су ушле махале само шест џамија мада је у време бављења пописника у Београду било отворено још пет варошких богомоља. То су биле: позната Бајракли џамија на Зереку, друга џамија сераскера Али-паше близу Јаничар-агине капије, Јахјапашећева Имарет џамија на Дорћолу, стара џамија Тирбала или Зирубала, као и месцид Тугџи Мехмед-аге.⁹³ То значи да су пописане махале веће урбане јединице од територија џемата појединих џамија — праве градске четврти. И под аустријском влашћу, већ 1718. године, иста, нешто већа, територија Вароши, такозвани Дунавски или Немачки Београд, била је подељена на шест квартова.⁹⁴ О старости и пореклу овакве поделе Вароши тешко је говорити без познавања ранијих турских прилика. У сваком случају, подела на махале у смислу градских четврти била је значајна у организацији свакодневног живота Вароши. Функционисање неких комуналних служби држава је делимично решила организацијом јерлијске посаде. Међу београдским јерлијама, на пример, налазила се једна формација од шесторице сујолџија, мастера на градском водоводу.⁹⁵ На својим махалским зборовима становници су одређивали службенике својих џамија, учитеље, своје представнике пред властима и на суду, ноћне чуваре, гробаре итд.⁹⁶

Са порастом варошког становништва, из територија пописаних махала могле су се издвајати и махале наведених и позније обнављаних џамија. Махала Бајракли џамије спомиње се у једној вакуфнами из 1746. године. До тог времена, захваљујући вакуфу београдског везира Јахја-паше Хатибзаде, вероватно се издвојила и махала са средиштем у Имарет џамији на Дорћолу.⁹⁷ До 1749. године порастао је и џемат муслимана око џамије на скели Борча.⁹⁸ Негде пре 1759. године издвојила се и махала Фукара џамије, коју су Београђани називали Варат махала,⁹⁹ а која је, судећи према положају џамије, заузимала североисточни део Вароши, између Арнаут пазара, Јеврејске махале, Дунава и доњоградског Мејдана. Године 1759. спомиње се Жабља махала (тур. *kurbağ*), са

средиштем у џамији која је припадала вакуфу неког Хасећи-кадије.¹⁰⁰ Ова махала налазила се на североистоку од Видин капије, на простору који је на Брушовом плану означен као *Frosch Gassen* — Жабља улица. Од 1764. године спомиње се махала Арасте, која се налазила око џамије на Бит пазару.¹⁰¹ У једној вакуфнами из 1776. године спомиње се и махала месцида Тугџи Мехмед-аге.¹⁰² Најмлађа варошка махала овога периода била би на северозападу од Стамбол капије, око џамије Лаз Хаци Махмуд-аге.¹⁰³

Изван варошког шанца постојала су два предграђа. Једно од њих чинила је Сава махала. У пређашњој Доњој српској вароши џемат хришћана састојао се од свега петорице Срба.¹⁰⁴ Претварањем православне цркве св. Јована у џамију, у Сава махали је основано и муслиманско насеље, које је насељено неколиким формацијама јерлијске пешадије.¹⁰⁵ По аустријским плановима из 1789. године, ово предграђе називано је Циганка или Циганско Село (*Zigeuner Dörfel*). Вероватно су јерлије које се спомињу као становници муслиманског дела Сава махале били претежно ковачи и музиканти, јер су наведени редови јерлијске посаде обично попуњавани Циганима.

Друго предграђе развило се после 1739. године око старе џамије на Врачару. За потребе његовог џемата обновљена је, 1766. године, дотле запуштена Инехан-бегова џамија на Врачару,¹⁰⁶ у позније време позната као Батал џамија. Осим махале Инехан-бегове џамије, осамдесетих година спомиње се и махала Климента, која се још називала и Врачар махала. Простирала се на западу од Инехан-бегове џамије, према Ташмајдану.¹⁰⁷ Судећи по називима његових махала, предграђе на Врачару било је насељено искључиво муслиманима. Није искључено да назив махале Климента потиче од имања Хаци Мехмеда Клименте, који је до свога изгнанства из Београда, 1776. године, важио за најмоћнијег и најбогатијег јаничарског првака у Пашалуку.¹⁰⁸

У попису завршеном 1741. године налазе се укупно 2.142 пореска обвезника на подручју Вароши и Сава махале. С обзиром на то да сви пописани нису морали бити старешине породица и власници кућа, може се сматрати да је број зграда био нешто мањи, приближан броју који се добија сабирањем зграда пописаних 1728. у Дунавском Београду и српских домова,

пописаних 1733/34. године.¹⁰⁹ По извештају аустријског уходе из 1777. године, у Београду је тада било око 6.000 кућа. Он је тада забележио да у Српској махали иза Цркве станује 1.200 Срба, а мало затим како у српском предграђу изван шанца, Сава махали и махали иза Цркве има укупно 800 кућа, од којих свака може дати три до седам мушкараца, способних да понесу оружје. И Јеврејска махала на Дунаву увећала се, по њему, на око 200 породица.¹¹⁰ Уколико би се ови бројеви узели као тачни, могло би се закључити да се Београд у мирном раздобљу од непуних педесет година утростручио и да је био на најбољем путу да за кратко време достигне велике балканске градове, какви су у то доба били Софија или Пловдив. То би свакако било претерано јер у приличан несклад са уходским обавештењем долазе подаци које дају два аустријска плана Вароши из 1789. године, чија је сврха управо била да утврде број зграда после уласка аустријске војске у Београд. План који носи наслог »Plan der Vorstädte von der Festung Bellegrad« региструје стање после бомбардовања и капитулације Београда. На њему су са 210 бројева означени само употребљиви објекти, учртани црвеном бојом. Изгорели и порушени делови Вароши обојени су жуто. У пропратном списку, под насловом »Consignation«, под наведених 210 бројева пописано је укупно 407 стамбених и јавних зграда, са 1.124 собе, 693 кухиње и шталама за 676 коња, затим 16 варошких џамија, 3 хамама, црква и синагога.¹¹¹ На плану потпоручника Бруша из истог времена, нумерисане су и неупотребљиве грађевине, те је на истом простору убележен 1.631 број. Јеврејска махала код њега је посебно нумерисана од броја 1 до 43. Аутор „Консигнације“ оставио је и један сумаран списак за предграђе на Врачару, „испред Стамбол капије, око чувене џамије Софије“. По њему, врачарско предграђе састојало се од 328 кућа, са 227 кујни и шталама за 118 коња, као и од мале чаршије од 28 дућана. Како је у борбама око Београда тешко страдало предграђе у Сава махали, у овом документу дати су једино подаци за крај на Сави уз бред Доњега града, који се називао Кафане. У њему је пописано укупно 28 кућа, 9 засебних одаја са 3 кухиње и 7 штала, у којима се могло сместити 168 коња. Иако недовољни, ови подаци не указују ни на какав напредак у развоју Београда између два аустријска рата.

2.

У оквиру београдског атара налазили су се Врачар, Ташмајдан, Булбулдере, Карабурма, савска и дунавска Јалија, Ада Циганлија и турски део Ратног Острва, које су Турци називали Бабалик Ада. Земља на подручју Београда спадала је у хас санџакбега и њене дажбине убиране су у корист мухафиза Београда. Обавеза према београдском везиру била су ослобођена једино имања новооснованих вакуфа. Његов хас чинила су такозвана мулковна имања Београђана, приватни поседи муслимана и раје, које су они од раније држали с тапијом или су их пак после београдског мира купили на јавној продаји. Према катастарском попису, мулковна имања Београђана чинило је 1741. године 46 винограда или укупно 351 дунум, 4 баште, 3 воћњака, 3 њиве и једне ливаде. Осамдесет дунума винограда било је у поседу варошких Срба. На основу распореда дажбина у овом попису може се израчунати да је у атару града Београда било укупно 2.000 дунума обрадиве земље и 1.080 дунума винограда, што би заједно износило око 300 ха.

Највећи комплекс мулковних винограда налазио се на Карабурми. У овом крају пописана су четири винограда алајбега Ибрахима, два винограда аге Царске табије Тавукчи Мустафе и мањи виногради пазвана Јахје и Хусрева одабаше. Лазар из Српске вароши имао је на Карабурми виноград од 22,5 дунума. Нека од ових имања прешла су пред последњи аустријски рат у власништво познатог јаничарског првака Дели Ахмеда. Како се види на једном аустријском профилу Београда, Дели Ахмед је имао нека имања с летњиковцем на путу за Вишњицу.

На Булбулдеру су мулковни виногради били помешани с баштама и воћњацима. Ту су се налазили виногради, њива и велика башта бешлијског заповедника Мехмед-аге, затим виноград, башта и ливада Хусејин-аге, аге Лиман табије, виноград и башта с кућом Мурат-аге, заповедника једног одељења београдске коњице, Ђонулија, виноград и три баште аге левог крила Ђонулија Хаџи Ахмеда, два воћњака јаничара Салих-баше и виноград и воћњак јаничара Ибрахим-баше.¹¹² Осим тога, у овом крају налазио се и виноград с воћкама и двома рушевним кућама, који је припадао вукуфу сераскера Али-паше.¹¹³ Једну башту имао је и вакуф Јахја-паше

Хатибзаде.¹¹⁴ Између Мехмед-агиних и Мурат-агиних имања вакуф реисулкутаба Хаџи Мустафе имао је башту од 26.600 аршина.¹¹⁵ Из познијих парница сазнаје се да је Реис-ефендијиним вакуфу припала и једна ливада од 50 дунума на Булбулдеру, коју су око 1780. године преотели синови неког Ибрахим-ефендије.¹¹⁶

Мулкове на дунавској Јалији чинили су виногради бешлијског аге Мехмеда, Мустафа-аге Сегедића, бешлијског аге Мустафе и јерлијског топчибаше Хасана.

Како, у складу са споразумом од 2. марта 1742. године, своју половину Ратног Острва нису могли да користе у стратегијске сврхе, Турци су ово острво употребљавали као зиратну земљу. На њему је, према попису из 1741. године, бешлијски ага Мехмед имао виноград од 20 дунума.¹¹⁷ Касније је читав турски део острва присвојио јаничар Бабалик Ахмед. Кад је он, заједно с једном групом Београђана, погубљен у време Абди-пашиних чистки, 1762. године, међу конфискованим имањима побитених побуњеника нашла се и Бабалик Ада, која је тада ферманом додељена на управу дефтердару.¹¹⁸

На више аустријских планова и проспеката из времена блиског последњем аустријском рату види се велико имање с ветрењачом на Ташмајдану. Нема никаквих вести о томе коме је оно припадало, али је насеље на Врачару у његовој близини носило назив Климента, вероватно, по јаничарском прваку Хаџи Мехмеду Клименти. У попису пустог Топчијиног Села, које се налазило на Топчидеру, означено је да виногради и воћњаци у његовом атару припадају Београђанима.¹¹⁹ Пред рат 1788. године, на Топчидеру су биле и неке воденице, од којих се једна спомиње као мулк Хаџи Ибрахима, познатог јаничарског првака Хаџи Бишћа.¹²⁰

3.

Судбина аустријских грађевина у турском Београду често је привлачила пажњу историчара. Још је Јован Рајић у својој *Историји* записао да су Турци, ушавши у Београд, „разорили резиденцију архиепископскују серпскога народа, тако да јој се ни трагови не виде. Прекрасне и удивителне палате у граду, које су добили, са земљом сравнили, развалили и уништили вертогради и прочаја увеселителнаја места”.¹²¹ У најновије време, међутим, јављају се мишљења по којима су најзнатније грађевине из аустријског времена

надживеле долазак Турака и трајале до Лаудоновог освајања, 1789,¹²² или, до дубоко у XIX веку.¹²³

На основу закона о силом освојеној земљи, затечене аустријске, као и све остале напуштене зграде и имања чији се власници нису вратили, проглашене су миријском имовином и изложене јавној продаји. Продаја државних зграда и имања у Београду била је поверена дефтердару Ахмед-ефендији. После Ахмед-ефендијиног смењивања с положаја београдског дефтердара, Порта је посумњала у исправност његовог пословања и, у фебруару 1741. године, наредила мухафизу Београда Ахмед-паши да пошаље списак лица којима су продати миријски мулкови.¹²⁴ У току истраге, Порта је сазнала да је војска насилно заузимала државне зграде, да су старешине међу собом разграбиле најбоља места и да су неки рушили миријске зграде и дућане и односили њихову грађу. Због тога је, у јуну 1741. године, послала фермен аги београдских јаничара да забрани све ове појаве и одобрила да се државне зграде смеју продавати тек пошто се изврши и у Цариград пошаље њихов попис.¹²⁵ Како спискови који су тражени овим ферманима нису пронађени, засад се само може претпоставити да су јаничарски гнев и самовољна рушења задесила у првом реду православну Саборну цркву, нову палату Београдске митрополије и новоподигнуте зграде католичких цркава. За рушење других аустријских грађевина нису имали разлога чак ни јаничари, и поред тога што се њихова огорченост условима предаје града повремено претварала у отворени напад на аустријске поданике који су радили на рушењу и евакуацији варошких фортификација.¹²⁶

Највећа аустријска грађевина у Вароши, Касарна принца Александра Виртембершког, коју званични турски хроничар Мехмед Субхи назива Сарајем принца Александра и, с неприкривеним дивљењем описује као „један утврђени сарај, који може да прими отприлике 20.000 војника, пешака и коњаника, окружен, попут паланке, шарамповима и јендеком са свих страна”, послужила је као резиденција сераскера Али-паше. На два дана пре Али-пашиног уласка у Варош, из логора на Врачару послат је један ага са 500 јаничара да, како каже Субхи, „очисте и уреде Сарај принца Александра”.¹²⁷ Александрова касарна служила је као стан мухафиза Београда до краја 1742. године. Кад је завршено грађење Сараја у

Горњем граду и кад се, првих дана 1743. године, мухафиз Београда Пир Мустафа-паша преселио у Горњи град, он је упутио на Порту једну каиму са захтевом највиших чиновника у Београду да се „Кале хан, велики зидани сарај за валије, који се налази ван Тврђаве, поруши”. Из везирове каиме не види се јасно разлог који је београдске рицале навео на одлуку о рушењу Виртембершке касарне. Није искључено да је Касарна, као што је то био случај с неким другим варошким зградама, била минирана. Порта је овај захтев из Београда одобрила прећутно, без икаквих формулација наредбе, иначе уобичајених у ферманима.¹²⁸ Касарна је, вероватно, порушена одмах после Портиног одобрења, уколико се на њега уопште и чекало. Како се види из аустријских планова из 1789. године, место Виртембершке касарне покривале су у позније време неугледне приватне зграде испред Стамбол капије.

Од знатнијих аустријских грађевина одржала се на изванредан начин касарна која је 1727. године сазида на за смештај инжењераца који су радили на утврђењима, такозвана *Marger Kassarne*.¹²⁹ Како се види на плановима из 1789. године, ова аустријска касарна претрпела је у међувремену знатне измене. Цела западна страна је потпуно уклоњена. Од 50 соба и 15 кујни, колико је имала према аустријском попису из 1728. године,¹³⁰ у њој је, према „Консигнацији”, остало 27 соба и 27 кујни. С обзиром на то да се у њој спомиње стаја за 400 коња, Турци су ову касарну, вероватно, прилагодили за смештај своје коњице. На то указује и назив зграде у „Консигнацији”, *Spahis Kasserne*, као и назив сокака на истоку од касарне на Брушовом плану, *Spahi Gassen*. Из тих назива би се могло закључити да је зграда обично коришћена као конак спахија који су готово сваког лета радили на Тврђави.

Од зграда подигнутих у време аустријске управе, које су после доласка Турака продате у корист државе благајне, сачуване су вести само о неким које су откупљене за вакуфе и пописане у вакуфнамама појединих задужбинара. Међу имањима вакуфа сераскера Али-паше за четири куће се наводи да су грађене „на немачки начин” (*nemçe mande*). Једна од таквих кућа Али-пашиног вакуфа налазила се изнад куће диздара Хусејин-аге и близу куће Мустафа-аге Сегедића. У њој је становао Али-ага, заповедник једног одељења јерлијске коњице, бешлија. Ова кућа имала

је 5 одаја и кухињу у приземљу, једну одају на спрату, затим подрум, 3 дућана и авлију. Друга немачка кућа сераскера Али-паше налазила се на путу који је водио према Дугој чаршији, близу Бајрак-ли џамије, до куће чорбације Дервиш-аге. Та је кућа имала и место за 6 дућана, шталу, бунар и малу башту. Трећа Али-пашина немачка кућа одређена је у вакуфнама кућом Хусеји Мустафа-аге, у чијој се близини налазила. Она је била рушевна и састојала се од 3 одаје, кухиње и магазе, са авлијом од 11 аршина према сокаку и пространом, разореном авлијом од 328 аршина са унутрашње стране. Али-пашиним вакуфу припадала је још једна обрушена немачка кућа на Зереку, до конака сераскеровог брата, тада београдског мукабелеџије, Ебубекир-аге. Ова немачка кућа састојала се од по 2 одаје у приземљу и на спрату, а у њеном дворишту биле су још 2 одаје без крова. У њој је становао јаничар Хусејин-баша.¹³¹

У вакуфнама Али-пашиног ђехаје Хусејин-аге приликом навођења сваке куће означено је и њено немачко или исламско порекло. Од пет кућа Хусејин-ђехајиног вакуфа код Дефтердарове џамије две су биле грађене на немачки начин. Једна од ових кућа састојала се од 2 одаје и кухиње у приземљу и 2 одаје на спрату, а имала је и 2 дућана и шталу у дворишту. Она се граничила с кућом туфенкчи-баше Нумана, кућом београдског чаушбаше, Дефтердаровом џамијом и путем. У њој је тада становао везиров налбант-баша. У истој махали налазила се и Хусејин-ђехајина кућа у којој је становао београдски чауш-баша. Ова немачка кућа имала је 4 одаје у приземљу, 3 одаје на спрату, кухињу и авлију. Хусејин-ђехајиним вакуфу припадале су четири куће грађене на немачки начин у Дугој чаршији. У највећој међу њима, ограниченој једним празним плацем, кућом бешлијског аге Мехмеда и путем, становао је београдски касап-баша. То је била двоспратна зграда, са 14 одаја и 2 кухиње у приземљу, 4 одаје и кухињом у међуспрату и 3 одаје и кухињом на другом спрату, са 2 дућана и двориштем. На углу Дуге чаршије, код Имарет џамије, налазила се Хусејин-ђехајина немачка кућа, кућа се граничила с ханом Абдулах-баше из 66. буљука, касарном сејмена 7. буљука и путем. Она је такође била двоспратна зграда, са једном одајом и дућаном у приземљу, 8 одаја и кухињом на првом и 3 одаје на другом спрату. Хусејин-ђехајин вакуф имао је у Дугој чаршији,

преко пута неке зграде која је означена као Велики хан (Kebir Han), једну приземну кућу од 2 одаје, кухиње и авлије. Суседи ове вакуфске куће били су: дућан јаничара Мехмед-баше, из 12. буљука, дућан и ливада Хасан-аге, заповедника јаничара серденгечија, једна порушена кућа и јавни пут. Скромног изгледа била је још једна Хусејин-ћехајина немачка кућа у Дугој чаршији, ограничена дућаном Мутар-баше, једном фуруном, кућом Али-баше из 19. буљука и јавним путем. Она се састојала од једне одаје, кухиње и дућана.¹³²

Иако малобројне, вести о затеченим аустријским зградама показују да се поступак с њима није разликовао од поступка уобичајеног за државну имовину и да се Турци нису устручавали да се у њих уселе. О накнадним преправкама ових зграда нема сачуваних вести, што не значи да их није било, особито оних које су откупили грађани.

Стан аустријског команданта Београда, који је у позније време прозват Палатом принца Евгенија Савојског и Пиринчаном и тако побркан са старим турским Пиринч ханом, не спомиње се у турским изворима као зграда грађена „на немачки начин” из простог разлога што он и није био аустријска него старија турска грађевина, коју су Аустријанци преправили и дотерали за потребе своје администрације.¹³³ Због тога је ову грађевину тешко разликовати у низу зграда које се, без довољно елемената за идентификацију, спомињу у вакуфнама београдских задужбинара после 1739. године. Како је мало вероватно да су аустријски команданти Београда за своју резиденцију узели неку јавну зграду: складиште трговачке робе или трговачко свратиште — капан, безистан или хан, прикладније је да се пређашња палата аустријских команданата тражи међу стамбеним зградама, које су у турским изворима означавају као: мензил, хане, конак, сарај. У вакуфнама београдског сераскера Али-паше, овереној пред његов одлазак из Београда, у јулу 1740. године, спомиње се грађевина под називом Велики сарај (Saray-ı Kebir), као граница за џамију коју је он обновио за душу свога оца везира Абди-паше. Велики сарај био је у то време конак и резиденција, капија, највишег војног старешине у Пашалуку, београдског јаничар-аге.¹³⁴ Као капија јаничар-аге палата је служила до поткрај 1746. године, када се јаничар-ага преселио у новосаграђени стан у јаничарској касарни у Доњем

граду.¹³⁵ После изласка јаничар-аге, Београђани су ову палату назвали Стара Агина капија (Eski Ağa Kapısı). На Брушовом плану тако је означена улица изнад плате (Eski Ağa Gassen), а у „Консигнацији” њен назив позајмљен је оближњој, тада порушеној џамији (Eski Makars poinirte Moschée, искварено од Eski Ağa Kapısı). Пошто је добио Портино одобрење за премештај јаничар-аге у Доњи град, београдски везир Јахја-паша Хатибзаде откупио је ову палату са свим околним зградама и увакуфио је за своје многобројне задужбине у Београду и многим паланкама и градовима у Пашалуку. У Јахја-пашиној вакуфнама пређашња командантова палата наводи се као „Сарај у махали Хусејин-ћехаје, према џамији, с многим одајама у приземљу и на спрату, стајом, баштом и чесмом”, што значи: у махали Бајракли џамије, али према другој, Али-пашиној џамији, у истој махали. Кујне Сараја везир је издвојио као посебну зграду за становање. У склопу Сараја налазило се још неколико зграда, које се у вакуфнама наводе овим редом: један конак с многим одајама у приземљу и на спрату, до самог Сараја; кућа са чесмом и авлијом до наведеног конака; кућа с баштом и авлијом, до Сараја; кућа с многим одајама и авлијом, на истоку од Сараја; једна кућа до наведене куће на истоку од Сараја. Мало даље, у вакуфнама се ово место назива Агина капија (Ağa Kapısı) и наводи да се до ње налази 21 дућан Јахја-пашиног вакуфа.¹³⁶ Мада састављач Јахја-пашине вакуфнаме не показује прецизност у одређивању димензија завештаних имања, ипак је јасно да је најзначајнији део овог комплекса био окренут према џамији коју је 1739. обновио сераскер Али-паша. Из Али-пашине вакуфнаме види се да се ова његова џамија граничила са Сарајем. Природно је да се сарајем назива најугледнија зграда читавог комплекса и да су конаци у продужетку сараја и источно од њега грађевине мање вредности. Читав комплекс Сараја поклапа се с комплексом који је у аустријском попису из 1728. године означен бројевима 895—905,¹³⁷ али је поједине зграде тешко идентификовати. После увакуфљења, зграде су прешле у руке појединих закупаца, који нису имали никаквог интереса да их руше. Пред сам рат 1789. године, око Старе Агине капије налазила су се четири хана, једна касарна и једна башта, као власништво Халаџ Махмуда, Хаџи-ага, Мула Исмаил и Дели

Мехмедоглу, као и три ваљавице Хаџи Усте. Како су ови припадали групи јаничара прогнатих из Београда 1791. године, њихова имања продата су 1793. године у корист државне благајне. Њихова вредност износила је тада 1.310 гроша.¹³⁸ Како се види на аустријским плановима из 1789. године, овај крај Вароши био је потпуно порушен у аустријским бомбардовањима.

4.

За разлику од својих претходника из ранијег столећа, странци који су у другој половини XVIII века пролазили кроз Београд напуштали су га са утиском о његовој запуштености и беди. Зловоља с којом је Београд доживело посланство Француза Сен Приста, 1767. године, избија из сваке речи путописца из његове пратње. После понижавајућег дочека, посланик је био огорчен недостојним смештајем у једној кући на крају Вароши, без најнужнијег намештаја и кухиње, са три собе, од којих на двома није било ни прозора.¹³⁹ У своме извештају о Београду из 1777. године, аустријски потпуковник Женеј записао је да су варошке куће грађене махом од дрвета, густо збијене и да нема ниједне више од једног спрата. Београдске улице, са својом разглављеном калдрмом и рупама које се за кишинх дана претварају у баре, оставиле су и на њега утисак крајње запуштености.¹⁴⁰ И потоње аустријске уходе, капетан Лаутерер и потпоручник Михановић, као главну одлику турског градитељства истичу нехај за трајност грађевина.¹⁴¹

Утисци с којима су странци одлазили из Београда разумљиви су кад се зна да је Варош у ово доба била потпуно подређена Тврђави. Као и остали исламски градови, Београд је могао да се развија захваљујући добротворној установи вакуфа. У времену док је град уживао безбедност коју му је давао његов положај у дубокој позадини Османског Царства, многобројни задужбинари стварали су лик његовог цивилног насеља подизањем, за своје време, значајних сакралних, привредних и хуманитарних грађевина. Захваљујући благостању самих житеља, у граду су ницали конаци и сараји. До 1740. године, и оне старе грађевине које нису биле потпуно уништене у протеклим ратовима и аустријским захватима приликом грађења бастионе трасе, биле су до те мере измењене повременим поправкама и крпљењима да се само по имену у њима могу познати некад чувене задужбине.

Мада се и после београдског мира међу добротворима који су у граду основали своје вакуфе нашао већи број тада највиших Портиних великодостојника и најбогатијих људи у Царству, они су се, у главном, задовољавали постојећим стањем. Како је свима крајњи циљ било отварање постојећих варошких цамија, нови београдски добротвори ограничавали су се на куповању запустелих јавних и стамбених зграда и земаља укинутих старих вакуфа. Нико од њих није ни помишљао на грађење било каквог знатнијег привредног објекта нити на стварање неке значајније мануфактуре. Оно што су нови вакуфи изградили на својој земљи најчешће се сводило на један или два низа нових дућана, на чаршију. Тако је београдска Варош, у сенци Тврђаве, остављена да дотрајава у честим пожарима, поплавама и међусобним обрачунима њених житеља, заостајући по свом изгледу и за развијенијим балканским градовима.

Други узрок запуштености града био је вероватно у томе што су његово становништво у ово доба највећим делом чинили дошљаци. После 1739. године, еснафлије су, у ствари, активни јаничари, који се занатима баве као допунском делатношћу јер од својих ниских и несигурних плата не могу да живе. Београд више није на гласу ни по једном свом занатском производу. Осим тога, на његов изглед утицао је и веома повољан положај за трговину. Иако Београђани, особито јаничари, одржавају сталну трговину с пречанским аустријским и турским трговцима, велика трговина, каквом се могла сматрати концесија за снабдевање Цариграда, ипак је била у рукама трговаца који су у Београду живели само привремено, „као гости”, по хановима и одајама. И сами јаничари, још увек везани за своја стара места, понашали су се у Београду печалбарски. То је још више важило за припаднике хришћанске и јеврејске општине, који су због личне сигурности, обично избегавали показивање своје имовине. Због тога се добит овог највитаљнијег дела становништва није задржавала у граду нити се видела по њему.

Мада је била обавезна да обезбеди смештај свите мухафиза Београда и својих службеника у граду, држава је све грађевине затечене без власника после београдског мира изложила јавној продаји. Касније су такве зграде најчешће узимане у закуп од појединих вакуфа. Тако је за конак дефтердара, док није пресељен у Доњи град, била одређена једна велика

кућа с воћњаком и помоћним зградама, која је припадала вакуфу реисулкутаба Хаџи Мустафе. Дефтердарова капија налазила се у Кизлар-агиној махали, ограничена с једне стране имањем неког Мустафа-ефендије и са три стране путем.¹⁴² Као стан старешине београдског дивана, диван-ефендије, још од 1739. године коришћен је један конак који је припадао вакуфу сераскера Али-паше. То је била грађевина на спрат, с великим мутваком и са по 5 одаја у приземљу и на спрату.¹⁴³ Ова кућа, у позније време позната као Али-пашин конак, налазила се у Дугој чаршији, према Великом сарају, у коме је после београдског мира била капија београдског јаничар-аге. Он је унајмљиван од вакуфа за 7.200 акчи годишње.¹⁴⁴ За стан јерлијског јаничар-аге Али-пашин вакуф одредио је један конак на Тргу, према Калемегдану. То је била двоспратна кућа с великим мутваком, са 2 одаје и 5 дућана у приземљу, 6 одаја на првом и 4 одаје и 3 мутвака на другом спрату. Иза овог конака налазила се кућица Али-пашиног вакуфа са две мале одаје.¹⁴⁵ Осамдесетих година, после пожара у Горњем граду, за свиту мухафиза Београда и државне службенике у граду унајмљивано је деветнаест конака.¹⁴⁶ Вероватно је највећи број ових зграда припадао вакуфима. То је важило и за зграде свих јавних установа у граду. У Вароши није постојала државна зграда чак ни за мехџему него је и она узимана под кирију.¹⁴⁷ Као ђумрук је коришћена једна зграда која је припадала вакуфу дефтердара Ахмед-ефендије. Она се налазила на Дунаву, у близини скеле. Зграда ђумрука састојала се од 8 приземних, 4 одаје и мутвака на првом и 4 одаје на другом спрату. До ње је постојала још једна вакуфска кућа од 2 одаје и мутвака, а према Дунаву и два празна плаца од 4 дунума и један бунар.¹⁴⁸ Зграду градског тахмиса, у коме је кафа пржена и млевена под надзором емина овог државног монопола, подигао је почетком 1742. године вакуф јаничар-аге Сејид Хасан-паше. Тахмис се налазио на Тргу, изнад Пиринч хана, између хамама на Бит пазару, јавног пута и имања џебеџије Сулејман-аге и Узун-чауша.¹⁴⁹ У пролеће 1782. године у Тахмису се одиграо један крвав обрачун између Дели Ахмеда и његовог противника Кара Хасана, у коме је било више погинулих и рањених. Зграда је у овим борбама била озбиљно оштећена и напуштена, тако да дефтердар касније није могао да нађе закупца за ову значајну мукату.¹⁵⁰ Као

миријска касапница служила је зграда близу Тахмиса, која је припадала вакуфу реисулкутаба Мустафе. Она се налазила између имања београдског аге левога крила Хаџи Ахмеда, вакуфских имања сераскера Али-паше и јавног пута. Иза ње је Реис-ефендијин вакуф имао земљиште за два дућана, вероватно, касапска.¹⁵¹ За стан миријског касап-баше била је одређена велика аустријска кућа у Дугој чаршији, која је припадала Хусејин-хеџајином вакуфу.¹⁵² Монопол воска, шемхане, био је смештен у згради Јахја-пашиног вакуфа. Ова зграда налазила се на Зереку, поред Јахја-пашине куће с баштом, фуруне, бакалнице, дуванџијског и вешерског дућана његовог вакуфа.¹⁵³ У некој вакуфској згради вероватно је била смештена и београдска мензилхана. С обзиром на то да се она налазила негде на Тргу,¹⁵⁴ на Бит пазару, није искључено да је као мензилхана коришћена једна од зграда Али-пашиног вакуфа, преко пута његовог конака намењеног диван-ефендији, где је постојала и једна стаја за 40 коња.¹⁵⁵ Вакуфске зграде коришћене су и за смештај војске. У кућама Хусејин-хеџајином вакуфа код Дефтердарове џамије становали су, осим београдског чауш-баше и пашиног налбант-баше, сви чауши београдског дивана.¹⁵⁶ Једна касарна која је припадала вакуфу реисулкутаба Хаџи Мустафе, близу Имарет џамије, коришћена је за смештај сејмена.¹⁵⁷ У Сејид Хасан-пашином хану до Тахмиса становала је око 1780. године једна формација јамака.¹⁵⁸

5.

Приликом оснивања својих вакуфа, према упутству самог султана, задужбинари су имали задатак да подизањем дућана обнове стару београдску чаршију. Главна чаршија до аустријског времена била је такозвана Дуга чаршија. У њој је био концентрисан највећи број ханова, дућана и чаршија појединих еснафа. После београдског мира, Дуга чаршија обухватала је простор на обема странама Видинске царе, од Дорћола до Бит пазара. Нешто на северу од Реис-ефендијине џамије почињао је Трг Дуге чаршије (Suk). С обзиром на то да је и овај простор у међувремену био местимично покривен стамбеним зградама, помешаним с дућанима, пређашњи изглед чаршије највише су одавали стари ханови, у којима су приземне просторије заузимао углавном дућани. Највећи број дућана налазио се на оном делу Трга који

је називан Средина чаршије (Suk arasi). Један део овог места коришћен је за распродају старих ствари, као Бит пазар. Како се види на аустријским плановима из 1789. године, део Трга на северу од Бит пазара називан је у ово време Арнаут пазар, вероватно, због тога што су становништво око њега чинили већином досељеници из арбанашких крајева. На месту званом Средина чаршије Реисулкутабов вакуф имао је 14 дућана и још неке зграде са стајама.¹⁵⁹ Према познијим вестима, ови дућани чинили су засебну малу чаршију под истим кровом, која је називана Араста. У њој су били смештени обућари.¹⁶⁰ Осим неколико сарачких, туфенкчијских, свећарских, бакалских и пекарских дућана, који су припадали јаничарима, на овом месту постојали су још неки дућани Реис-ефендијиног и Хусејин-хеџајиног вакуфа.¹⁶¹ У том крају, у близини свога великог конака, према Калемегдану, Али-пашин вакуф имао је 8 дућана.¹⁶² Близу Сараја, који је до 1746. године био јаничар-агина капија, Јахја-пашин вакуф имао је једну чаршију од 21 дућана.¹⁶³

Некадашња Доња чаршија, око Имарет џамије, више се уопште не спомиње. Из неколиких вести¹⁶⁴ и назива једног сокака на Брушовом плану може се једино закључити да се на југоистоку од ове старе џамије налазила Рибља пијаца (Balık pazarı). Изградњом вакуфских дућана око Бајракли џамије, на Зереку, овде се постепено ствара будућа главна београдска чаршија. У близини саме џамије Хусејин-хеџајин вакуф изградио је 29 дућана. Поред свог великог конака, Хусејин-хеџаја имао је у том крају још једну чаршију од 17 дућана.¹⁶⁵ На Зереку су се налазили и дућани Јахја-пашиног вакуфа,¹⁶⁶ а до куће мукабелеџије Ебу-бекир-аге, бозацијница, две бакалнице и грнчарски дућан, које је крајем 1758. године увакуфио београдски чауш-баша Мустафа-ага.¹⁶⁷ Једна мала чаршија постојала је и око хамама на Малом тргу. Ови дућани припадали су Јахја-пашиним вакуфима и јаничарима који су становали у истом крају.¹⁶⁸ Према познијим вестима, дућани који су на Брушовом плану уцртани близу Стамбол капије припадали су неком Уста-алемдару. У том крају, вероватно, у близини његових кућа, налазио се и млин Дели Ахмеда.¹⁶⁹ Четири низа дућана, који су се, према Брушовом плану, налазили на обема странама улице која је водила од Цркве, свакако су чинили оновремену хришћанску чаршију.

6.

Најзначајније грађевине у чаршији свакако су били ханови. Из аустријског пописа из 1728. године види се да су дотадашњим ратним пустошењима одолели: Молдован хан, Чукур хан, Пиринч хан, Ибрахим-башин хан, Чизма хан, Јени хан и Ђуприлића хан.¹⁷⁰ По имену се међу њима може идентификовати једино Ђуприлића хан, вакуф великог везира Ахмед-паше Ђуприлића, подигнут 1667. године за његову медресу у Београду.¹⁷¹ По аустријском попису, Ђуприлића хан био је пуст до 1725. јер је изгорео, вероватно, још у време опсаде 1717. године. После обнављања коришћен је за смештај војске. Састојао се од 20 одаја, 7 кујни и једног подрума.¹⁷² Овај хан спомиње се у једном хућуму из 1761. године под називом Амица хан.¹⁷³ Име Амица носили су поједини чланови везирске куће Ђуприлића. Како је наведени хућум издат поводом жалбе Аци Николе Грка против зулумћара који су га спречавали да станује у овом хану, може се закључити да је он у ово време коришћен као трговачко свратиште.

Највећи варошки хан вероватно је био Јени хан. Према попису из 1728. године, овај хан састојао се од 89 просторија.¹⁷⁴ Из једног фермана из 1712. године сазнаје се да је Јени хан припадао вакуфу Мехмед-паше Соколовића. Мутевелија Соколовићевог вакуфа, потомак његовог сина Ибрахим-хана, Али, захтевао је овај ферман да би из вакуфског хана иселио јаничаре како би га могао поправити и изнајмити трговцима.¹⁷⁵ Аустријанци су га најпре доделили немачким Јеврејима, а касније је служио као свратиште турских трговаца.¹⁷⁶ После београдског мира, Јени хан се више не спомиње.

Међу вакуфима београдског дефтердара Ахмед-ефендије на првом месту се наводи једна грађевина под називом Ђумрук хан, која би, по броју просторија, могла одговарати Соколовићевом Јени хану. Овај Ђумрук хан описан је као зграда са 45 дућана и 15 магaza у приземљу и 41 одајом и кафаном на спрату. У његовом саставу налазиле су се једна велика и једна мала стаја.¹⁷⁷ У вакуфнама Хусејин-хеџаје, као граница једне његове куће близу Имарет џамије наводи се овај хан дефтердара Ахмед-ефендије, под називом Кахве хан.¹⁷⁸ У вакуфнама сераскера Али-паше Кахве хан се спомиње као граница његовог винограда до Рибље чаршије.¹⁷⁹ Из наведених података се може закључити

да се дефтердаров Ђумрук хан или Кахве хан налазио на истоку од Имарет џамије, на сокаку који је на Брушовом плану означен као *Caffe Gassen*. Хан је издаван у закуп за 500 гроша годишње. Око 1772. године, кад је у Београду овладао Арнаут Ахмед син Мехмеда Матлије, међу имањима које је преотео од законитих власника налазио се и овај вакуфски хан. Почев од 1772. године, Арнаут Ахмед оштетио је вакуф за 1.900 гроша. Зато је Ђамил Ахмед-пашин син, Мири Хаки, потоњи румелијски валија Хаки-паша, као и други развлашћени власници, тражио да се београдски силник приведе у Цариград, јер преко београдског суда није могао да заштити интересе вакуфа.¹⁸⁰

Пиринч хан, у коме су у аустријско време биле смештене војне апотеке,¹⁸¹ откупио је за 3.250 гроша један од најбогатијих и најмоћнијих људи на Порти, кизлар-ага Хаџи Бешир. У мулкнама коју је тада добио овај стари хан на Тргу Дуге чаршије описан је као камена грађевина са 25 одаја и 5 мутвака у приземљу, 20 одаја на спрату и 3 подрума.¹⁸² Крајем октобра 1741. године, кизлар-ага је израдио ферман да се Пиринч хан, с обзиром на то да није много удаљен од Ђумрука београдске скеле, користи као градски капан. Тада је наређено да се храна коју трговци довозе у Београд пренеси са скеле у доње одаје хана, а његове горње одаје, попут сличних места у Цариграду, одређене су за продају чохе и других финих тканина.¹⁸³ Оне су тиме, у ствари проглашене за безистан. Према познијим вестима, Пиринч хан је употребљаван и као коначиште за пролазнике.¹⁸⁴

Чукур хан, који је Аустријанцима најпре служио за смештај сиромашних занатлија, а затим немачких Јевреја,¹⁸⁵ такође је, по цени од 3.250 гроша, постао мулк кизлар-аге Хаџи Бешир-аге. И Чукур хан је описан као камена зграда са 13 подрума, 20 дућана у приземљу и 58 одаја на спрату. По Кизлар-агиној мулкнама, налазио се на Тргу Дуге чаршије, близу Пиринч хана.¹⁸⁶ Његове горње одаје вероватно су коришћене за смештај трговаца.

Један велики хан на Тргу, на месту које се називало Средина чаршије (*Çarşı arasinda, Çarşı vustunda*), према Калемегдану, увакуфио је за своју џамију реискулкутаб Хаџи Мустафа. Зграда се у Реис-ефендијиној вакуфнама спомиње под називом Велики хан (*Han-ı Kebîr*). Састојао се од 18 одаја у приземљу, 8 одаја на спрату и једног великог подрума. Уз њега је Реис-

-ефендијин вакуф подигао још 8 одаја, један бакалски дућан и пекару.¹⁸⁷ С обзиром на то да се место на коме се овај хан налазио често спомиње под називом Араста, он се може идентификовати с великом грађевином на Бит пазару, на коме се налазила Реис-ефендијина араста, обућарска чаршија.

У Хусејин-хеџајиној вакуфнама спомиње се хан јаничара Абдулах-баше из 66. буљука, који се налазио до једне куће његовог вакуфа близу Имарет џамије.¹⁸⁸ Под истим именом спомиње се један хан уочи пада Београда 1717. године, одређен за смештај двадесет београдских коњаника добровољаца.¹⁸⁹ Аустријанци су га 1728. године свакако пописали под неким другим именом.

На простору Дуге чаршије, преко пута хамама, постојао је један стари камени хан са 19 одаја, 7 дућана и стајом за 300 коња. Он је припадао великом везиру Ивас Мехмед-паши. Хан су држали јаничари Бошњак Ахмед, Мехмед и Јусуф. После многих спорова вођених на Дивану у Цариграду, средином 1750. године закупно га је јерлија Хусејин-баша. Око 1761. године њиме су завладали диздар Јусуф и сарач Хусејин, те су Мехмед-пашини наследници поново преко Царског дивана тражили повратак својих мулкова и заосталу закупнину.¹⁹⁰

Један од првих ханова подигнутих после 1739. године био је хан Сејид Хасан-пашиног вакуфа у склопу његовог Тахмиса, више Пиринч хана. Као његове границе наводе се: Јеврејска махала (*Yehudihane*), кућа џебеџије Сулејман-аге, имања екмекчи-баше и јавни пут. Подигнут је почетком 1743. године, на месту Сејид Хасан-пашиних дућана. Вероватно није био камена зграда са унутрашњим двориштем јер је у Сејид Хасан-пашиној вакуфнама означен само као „кућа с многим одајама”.¹⁹¹ У позније време ова зграда прозвана је Тахмис хан. У њему су најпре становали Цигани, који су га већ 1744. године напустили. Мутевелија вакуфа захтевао је ферман да се Цигани присиле на повратак у вакуфски хан, у коме они, по њиховим речема, станују од давних времена.¹⁹² Осамдесетих година Тахмис хан је унајмљиван за смештај јамака,¹⁹³ а затим и за неке чланове везирове свите. Годишња кирија Тахмис хана износила је тада 10 гроша.¹⁹⁴

Године 1779. спомиње се Мустафа-агин хан, чији је власник и ханџија био београдски базрђан-баша Мустафа-ага. Овај

хан коришћен је за смештај трговаца пролазника.¹⁹⁵ Касније, 1814. године, хан београдског базрђан-баше спомиње се у Али-пашиној махали,¹⁹⁶ што је природно с обзиром на то да се такав хан морао налазити у близини скеле. Вероватно је по овом коначишту, а не хришћанском насељу, један сокак у овој махали означен на Брушовом плану као Griechische Gassen.

У ово време подигнут је и хан у савском делу Вароши, на југозападу од Митрополије. Он је називан Јени хан.¹⁹⁷ У „Консигнацији“ из 1789. године представљен је као зграда са 10 одаја и 10 кухиња и стајом за 160 коња. Вероватно због тога што су у њему становали искључиво хришћански трговци, највише Цинцари, сокак на западу од овог хана означен је на Брушовом плану као Zinzar Gassen.

Хановима су у ово време називане и грађевине скромнијих размера, које су имале гостионице с кафанама и по неколико одаја и мању стају. У једном списку јаничарских имања, продатих после њиховог прогонства из Београда у корист државне благајне, спомињу се четири хана Халац Махмуда, Хаџи Ибиш-аге, Муле Исмаила и Дели Мехмедоглуа на Старој агиној капији, затим хан Делал-баше и Реис-ефендијиној махали, хан Цамбазоглуа и Јахја-пашиној махали, хан Чакмакчија и хан Хаџи Муфтије на Стамбол капији.¹⁹⁸ Власник једнога хана на Стамбол капији био је дугогодишњи београдски муфтија Хаџи Мустафа Фоча, отац потоњеног београдског дахије Мехмед-аге Фочића. Његова кућа (Efendi Fotscha Haus) означена је на плану и „Консигнацији“ из 1789. године бројем 38. Састављач овог документа назвао је по муфтији две џамије на Стамбол капији, а на Брушовом плану први сокак на Стамбол капији означен је као Mufti Gassen. Као ханови су, вероватно, служиле и три куће по којима је први сокак према Калемегдану назван на Брушовом плану Drei Han Gassen.

7.

Аустријску управу надживела су сва четири варошка хамама пописана 1728. године, мада се један од њих већ у то време могао употребити као складиште барута и шалитре.¹⁹⁹ Један од ових хамама налазио се у Дугој чаршији, северно од Реис-ефендијине џамије.²⁰⁰ С обзиром на то да је учртан и на Турском плану из 1863. године (бр. 119), свакако је био обновљен и коришћен и у времену о коме је овде реч.

У близини Тахмиса налазио се један стари хамам, који се у Сејид Хасан-пашиној вакуфнами из 1743. године спомиње као мулк џебеџије Јусуф-аге.²⁰¹ То је, свакако, хамам на Бит пазару, који је на Турском плану означен бројем 101. Он се 1814. године спомиње као порушени хамам Хусејин-барјактара у Хунгјар махали.²⁰²

Један варошки хамам припадао је вакуфу реисулкутаба Хаџи Мустафе. Према његовој вакуфнами, овај хамам налазио се близу Имарет џамије. Описан је као камена зграда са два стара халвета и ћулханом за грејање воде. Испред хамама налазила су се четири вакуфска дућана и једна нова ашчијница.²⁰³ Овај хамам означен је на аустријском плану и „Консигнацији“ бројем 111, на сокаку који је на Брушовом плану по неком бунару означен као Brun Gassen.

Осим хамама који је изградио у Горњем граду, међу вакуфима Јахја-паше Хатибзаде спомиње се и један стари чифте хамам у Хаџи Пиријиној махали. Налазио се између кућа берберина Хасан-баше, Ахмед-баше, топчије Алије и старе топарабацијске касарне. Уз хамам су била три пекарска и два бакалска дућана Јахја-пашиног вакуфа.²⁰⁴ То је хамам на Малом тргу, означен на аустријском плану и „Консигнацији“ као Шарени хамам (Scherin Han). Према Јахја-пашиној вакуфнами, овај хамам снабдевен је водом из два бунара.

До почетка 1743. године изграђен је и један нов хамам у Вароши. Он је припадао вакуфу Сејид Хасан-паше. Налазио се до зграде Тахмиса, у границама које су чинили: Јеврејска махала, кућа џебеџије Сулејман-аге, кућа екмекчи-баше и јавни пут. Нови хамам имао је мушко и женско одељење, био је чифте хамам. Снабдеван је водом из оближњег бунара, који је припадао истом вакуфу.²⁰⁵ Од 1772. године Тахмис хамам није радио због тога што су га оштетили власници околних зграда. Како је његово обнављање захтевало знатне трошкове, Сејид Хасан-пашина кћи тражила је заштиту вакуфа на Царском дивану. Ферман о томе добила је тек 1779. године.²⁰⁶ Међутим, уколико је тада нешто и учињено да се ова пресуда спроведе, она је, због жестоких уличних борби око Тахмиса 1782. године, остала без икаквог дејства.

У ово време је, вероватно, подигнут и хамам близу дунавске скеле Борча, на углу сокака које је Бруш означао као Juden Gassen и Semendrianer Gassen. Овај хамам означен је у „Консигнацији“ бројем 187.

8.

После београдског мира обновљена су оба стара водовода, мокролушки и булбулдерски. За њихово одржавање постављен је један цемат сујолџија, који су укључени у јерлијску градску посаду.²⁰⁷ Они су под надзором београдског мимара чистили и проширивали водоводне цеви и обављали поправке на градским чесмама и теразијама. Према једној вести, обнова градског водовода трајала је све до 1749. године. Радови су извођени под руководством београдског мухендиса Исмаил-аге.²⁰⁸ И после тога, водовод је остао с претесним цевима, које нису обезбеђивале довољно воде, тако да су становништво и војска у граду често били угрожени несташицом воде за пиће. Године 1745. послата су из Цариграда двојица мајстора да прошире водовод који је снабдевао Тврђаву. Њихов главни задатак био је да доведу воду у чесму султана Махмуда у Горњем граду.²⁰⁹ Том приликом су, вероватно, изграђене и теразије у табији султана Махмуда испред Стамбол капије, које се виде на аустријским плановима Тврђаве прављеним пред сам рат. Према рачунима београдског дефтердара Мехмед Емина, једне теразије за воду изграђене су 1766. године.²¹⁰ Још једна знатна поправка водовода предузимана је у 1782. години.²¹¹ И она је, вероватно, имала за циљ да олакша снабдевање војске у Тврђави. И поред тога, како се види на аустријским плановима, чесма у Горњем граду била је пред 1789. годину покварена.

Осим државе, један део бриге о водоводу преузели су неки вакуфи. Реисулкутаб Хаџи Мустафа спровео је кроз своју башту на Булбулдеру канал који је водио у шедрван његове џамије, хамам преко пута Имарет џамије и чесму код његовог великог хана на Бит пазару. Снага овог вакуфског водовода износила је четири масуре,²¹² што значи да је његов капацитет био 600 кубних метара у току једног часа. Међутим, с обзиром на то да је сокак изнад хамама означен на Брушовом плану као Brun Gassen, вероватније је да је и Реис-ефендијин, као и остали варошки хамама, снабдеван бунарском водом.

Јахја-паша је такође за своје вакуфе откупио и проширио канале булбулдерског водовода и довео га у себиљ који је подигао близу Имарет џамије и две чесме, од којих се једна налазила близу Сараја, Старе агине капије, а друга близу вакуфског конака у комплексу овог Сараја. Јахја-пашин вакуф предвидео је једног службеника у себиљу, са 5 и једног сујолџију, с

платом од 2 акче на дан.²¹³ Сујолџију који је одржавао водовод његове џамије имао је и вакуф дефтердара Ахмед-ефендије.²¹⁴ Сејид Хасан-пашина џамија у Доњем граду имала је шедрван,²¹⁵ а по неким вестима, и себиљ.²¹⁶ У његовој вакуфнами предвиђена је само служба шедрванџије, с платом од 3 акче на дан.²¹⁷ О шедрвану Султан Махмудове џамије и његовој чесми старао се посебан сујолџија, који је добијао 20 акчи на дан преко дефтердара.²¹⁸

Мада се мора претпоставити да је после београдског мира обновљен већи број старих београдских чесама, особито Ђуприлићевих задужбина, да је град често патио од несташице добре воде сведоче и чести бунари, који се спомињу готово уз сваку већу варошку кућу. То потврђују и неке вести по којима је везир имао одређеног плаћеника који је његов сарај снабдевао водом.²¹⁹

9.

О великом промету кафе најбоље сведочи податак из детаљног пописа извршеног после београдског мира, по коме је државни приход од тахмиса, монопола на пржење и млевење кафе, у Београду износио више од једне петине укупног прихода царског хаса у пописаним нахијама северне Србије.²²⁰ Ово потврђују и високе суме од више хиљада гроша, које се јављају у парницама београдских трговаца кафом, расправљаних на Дивану у Цариграду.²²¹ У вези с тим, у граду је морао постојати већи број кафана.

Занимљиво је да се кафане спомињу и међу имањима завештаним појединим џамијама. Једна кафана налазила се у склопу Ђумрук хана, који је припадао вакуфу дефтердара Ахмед-ефендије.²²² По овој кафани означен је на Брушовом плану сокак који је од Дорђола водио према Дунаву. Једну кафану увакуфио је за своје две џамије и сераскер Али-паша. Она се налазила међу Али-пашиним дућанима и зградама преко пута Сараја у коме је до 1746. била Јаничар-агина капија.²²³ У вакуфнами реисулкутаба Хаџи Мустафе спомиње се кафана с дућаном јаничара Мехмед-баше, која се налазила до вакуфских дућана на Бит пазару.²²⁴ У „Консигнацији“ варошких зграда из 1789. године забележена је једна кафана на Видинском путу, на углу сокака који је водио у Berg Tassen (бр. 147). С обзиром на то да је у истом блоку пописана и кућа Исмаил-чауша, може се претпоставити да је наведена кафана припадала ка-

феџији Осману, који се 1776. године налази међу потписницима Исмаил-чаушеве вакуфнаме.²²⁵ Поред тога, у „Консигнацији“ су забележене још две кафане на Стамбол капији. Једну од њих, на самом улазу у Варош (бр. 64), држао је хришћанин Аџи Дима. Она је имала 8 соба и 7 кујни и вероватно је служила као гостионица и хан. На западу од Аџи Димине налазила се још једна кафана (бр. 65), која је имала само једну просторију.

По извештају земунског пуковника Женеје из 1777. године, највеће београдске кафане налазиле су се у Воденој вароши, на Сави.²²⁶ По речима београдског скеледије Хусејина, на Сави су 1783. године постојале само две кафане.²²⁷ Највећа кафана на Сави називала се Чамџијска кафана. Једна међу њима припадала је неком јаничару Сакизлији, пореклом са Хиоса. Друге се спомињу као власништво Вило Хусејин-аге и Мула Абдије.²²⁸ У крају који се називао Кафане, на Сави, Аустријанци су пописали дванаест кафана са девет посебних просторија и седам штала. У једном списку продатих јаничарских имања после свиштовског мира, на Сави се спомиње и једна велика механа.²²⁹

Готово све варошке кафане држали су јаничари. Педесетих година једну кафану купио је јаничар Хасан-баша.²³⁰ После убиства београдског ајана Али-заима, 1755. године, међу некретнинама које су изложене јавној продаји налазила се једна кафана и један подрум у коме се продавала шира. Њих је купио јаничар Мехмед-барјактар.²³¹ После смрти јаничара Узун Абдулаха, 1777. године, у његовој оставини нашла се једна велика кафана, која је продата у корист ерара.²³² Међу изгредницима који су 1778. године изазвали неред у граду био је, поред Хасан-алемдара, и кафеџија Ђор Салих из 57. буљука, раније прогнат из Београда. Београђани су тада молили ферман од Порте да сруше Ђор Салихову кафану и да се она више не сме подизати.²³³ Две године касније, у нередима који су избили кад су неки јаничари самовољно пустили из затвора Пашалиоглу Мустафу, Табак Хасана и кафеџију Џафера, ухапшене на јаничар-агиној капији због туче са аустријским поданицима, њихови противници запалили су Џаферову кафану.²³⁴ Док се у граду, 1783. године, сваког дана очекивао почетак рата са Аустријом, приликом доласка румелијских спахија јаничари су покушали да у њиховом логору на Врачару отворе кафане, али ка-

да су их старешине спречиле у томе, они су своје земљаке довели у своје кафане у Вароши и предграђима.²³⁵

За разлику од многих других градова, из Београда није упућена ниједна тужба против пијанаца. Међутим, власти су у Цариграду готово од самог београдског мира знале преко бечког посланика да велики број јаничара купује у земунском конгумацу вино, пиво и жестока пића. Порта је с том њиховом навиком доводила у везу честе изгреде својих серхатлија на аустријском земљишту, а она је, свакако, била узрок и многобројним нередима у граду.²³⁶ Пуковник Женеј приметио је 1777. године да се по кафанама окупљају највише јаничари, лађари и рибари, углавном, градска сиротиња и бећари, који су наоружани тумарали ноћу по граду.²³⁷ Ужички Шејх је, међутим, ове навике приписивао и угледним члановима владајућег слоја. Оптуђујући Београђане да је њихов град, због многобројних механа, бозацијница, блудилишта, постао право седиште зулума и станиште покварености, он их је поистоветио с припадницима секте хамзевија, прогоњене због религиозног синкретизма још у XVI веку. У своме одговору на писмо мухафиза Београда Мехмед-паше Силахдара Шејх подрумљиво пита пређашњег великог везира да ли ће на њега дићи „Аустријанце или цариградске хамзевије, који се зову и подрумаши, јер, кад уђу у подрум, ставе шешир на главу и један другог називају Никола-Шабан и Јован-Реџеп, а дању неки имају на глави кадијски сарук, неки је у служби пред вратима везира, а неки дефтердар, и тада се ословљавају са Шабан-ефенди и Реџеп-ефенди“.²³⁸

10.

По речима хроничара Субхија, још пре закључења мировног споразума, одмах после посете великог везира Београду, „наређено је да се неке цркве уреде као часне џамије, да се у њима поставе михраби, минбери и остала знамења и да се одреде имами, хатиби и остали службеници и послуга“.²³⁹ Како је отварање џамија представљало најзначајнији чин у преображају Београда у муслимански шехер, највиши достојанственици Царства, који су, заједно с великим везиром, учествовали у мировним преговорима, затражили су султаново допуштење да се на овај начин уврсте у ред београдских задужбинара.²⁴⁰

Међу џамијама које су тада обраћене од цркава од нове цркве постала је једино џамија великог везира Иваз Мехмед-паше у Сава махали. То је била православна црква св. Јована Крститеља у Доњој српској вароши. Преправљање српске цркве у џамију обањено је, вероватно, одмах — још док је велики везир ишчекивао исход мировних преговора у логору на Врачару. Како је он, због једне побуне у Цариграду, убрзо после београдског мира свргнут с највишег државног положаја, није стигао да оснује вакуф за своју џамију у Београду. Постављени службеници радили су неко време без плате, а затим су се растурили, тако да је џамија већ средином 1743. године била затворена. Тада је Иваз Мехмед-пашина џамија поново отворена на захтев становника Сава махале, припадника јерлијске пешадије, који су се одрекли једног дела својих плата из ђумрука београдске скеле да би њиме плаћали имама, хатиба, двојицу муџезина, настојника и послужитеља џамије.²⁴¹ Касније, 1759. године, старање о џамији преузео је син Иваз Мехмед-пашин, Халил-бег, тада емин цариградског ђумрука кафе.²⁴²

Тургут-бегову џамију, на источној страни од великог старог муслиманског гробља, обновио је дугогодишњи старешина султановог харема (Aga-i Deriseade), стари кизлар-ага Хаџи Бешир-ага.²⁴³ После београдског мира ова стара џамија називана је по функцији свога обновитеља, џамија Аге Дерисеаде или Кизлар-агина џамија. Мада је приликом јавне продаје миријских имања купио два велика хана у Вароши, Кизлар-ага их није увакуфио за своју џамију у Београду него је, септембра 1742. године, добио султанову темликнаму на три села и два селишта у Пиротској нахији. Ова села и селишта била су остатак старе Јагодинске мукате. У исто време, за вакуф Кизлар-агине џамије султан је одобрио још 200 гроша годишњег прихода из софијске и 100 гроша из прихода од вучитрнске овчарине.²⁴⁴ Мутевелија Кизлар-агиног вакуфа био је други имам и ваиз, беседник у џамији. У том звању спомиње се неки Салих, који је крајем 1768. године оптужен за проневеру вакуфске имовине и свргнут с положаја мутевелије.²⁴⁵ Свргнути мутевелија остао је и даље имам и ваиз у џамији. Крајем 1781. године, и он је ишао у Цариград и извадио ферман против „неких зулумћара, који се без берата мешају у његову службу“.²⁴⁶

Стару Бајрам-бегову џамију, на истоку од Стамбол капије, обновио је оновремени

румелијски дефтердар Хаџи Мустафа-ефенди Атифзаде.²⁴⁷ Иако је Бајрам-бегова џамија задржала свој стари назив, понекад се у званичним актима спомиње и по имену свога новог задужбинара, као Атифзадеова џамија.²⁴⁸ Имања вакуфа дефтердара Хаџи Мустафе нигде се не спомињу, али би се на основу два фермана, издата 1792. године на захтев његовог сина Мехмеда Тахира, о заштити вакуфских имања приликом продаје мулкова протераних јаничара, могло закључити да су се налазила у самом Београду.²⁴⁹

Реис-ефенди Тавукчи Хаџи Мустафа изабрао је за своју задужбину џамију која је у детаљном попису заведена под називом Кајајаран.²⁵⁰ У једном ферману, издатом у новембру 1740. године, наводи се да је „садашњи реисулкутаб Мустафа обновио и оживео џамију Гази Ахмед-аге у Вароши града Београда, у Дугој чаршији“. Ту су дате и границе џамије: јавни пут, пут за хамам, кућа јаничарског баш-чауша и један празан плац.²⁵¹ Џамија Гази Ахмед-аге радила је после 1690. године. Њени службеници плаћани су тада из вакуфа Ахмед-ефендије, који се спомиње као халифа у канцеларији Главног рачуноводства.²⁵² Овај Ахмед-ефенди је, вероватно, истоветна личност с Кајајаран Ахмед-ефендијом, који се 1698/99. године спомиње међу јавним службеницима у Београду плаћаним из мукате београдског ђумрука.²⁵³ За обнову џамије и куповину некретнина које ће чинити њен вакуф Реисулкутаб је овластио београдског агу левог крила Хаџи Ахмед-агу. У новембру 1740. издат је и ферман да се почне с радовима потребним за обнову џамије.²⁵⁴ Убрзо затим, Хаџи Мустафа је окривљен за искрсле неспоразуме с Бечом у питању разграничења на Сави и Дунаву, смењен с положаја министра спољних послова и удаљен у Меку.²⁵⁵ Отуда се пређашњи реис-ефендија парнично са својим повереником у Београду, кога је оптуживао за присвајање вакуфских прихода и послатог новца.²⁵⁶ Мада су службеницима његове џамије издати берати већ у мају 1740,²⁵⁷ тек почетком 1747. године, кад је враћен на положај реисулкутаба, Хаџи Мустафа је могао да среди питање свога вакуфа у Београду. Како се види из његове вакуфнаме, спор с београдским агом Хаџи Ахмедом завршио се продајом Ахмед-агиних имања реисулкутабовом вакуфу.²⁵⁸

Београдски сераскер Али-паша обновио је две џамије. У Алипашиној вакуфнами,

овереној 25. јула 1740. године, непосредно пред његов одлазак из Београда, једна од његових задужбина наводи се под називом Шехиди (Шехидлер).²⁵⁹ До краја XVII века, ова џамија спомиње се као Шехидлук (Шехидлик), по гробљу муслимана изгинулих у опсадама Београда крајем XV века и 1521. године. Тако је спомиње и Евлија Челебија, који је забележио натпис песника Зејнија на њеним југоисточним вратима. Из тог натписа види се да је Шехидлук џамија саграђена 982. (1574/75) године, заслугом трговца Мухјудина.²⁶⁰ Из једног берата, издатог 1699. године Махмуд-ефендији, другом имаму Шехидлук џамије,²⁶¹ сазнаје се да је џамија радила до пада Београда под аустријску власт. После београдског мира ова стара џамија носила је само име свога обнављача Али-паше. Њен стари, нешто измењени назив, Шехиди, последњи пут је забележен у октобру 1740. године, када је Али-пашин вакуф стављен под старатељство кизлар-аге.²⁶² Према томе, познија Али-пашина џамија налазила се на старом гробљу, вероватно оном које Евлија Челебија назива Доњи шехидлук.

О другој џамији коју је 1739. године обновио сераскер Али-паша у његовој вакуфнама наводи се само да је то „порушена часна џамија која се налази одмах до Великог сараја, који је сада конак јаничарског забита“. Ову стару џамију Али-паша је обновио за душу свога оца,²⁶³ везира Арнаут Абди-паше, који је 1711. године такође био мухафиз Београда.²⁶⁴ Како су се конак и капија београдског јаничар-аге до краја 1746. године налазили у пређашњој Командантовој палати, џамија коју је Али-паша обновио за душу свога оца јесте она која је на Брушовом плану уцртана на сокаку Ески Ага, а која је на „Консигнацији“ означена као Eski Makaps ruinirte Moschée (бр. 105). Пошто је за време опсаде 1789. године поново била оштећена, ова Али-пашина џамија касније није више обнављана. Према турском плану из 1863. године, на њеном месту налазила се у XIX веку текија Шејха Хасан-ефендије (бр. 109).

Стару Хаџи Пиријину џамију у Савској вароши, на брежуљку изнад варошког шанца, обновио је први београдски дефтердар после београдског мира, Ахмед-ефенди син Ибрахима, пореклом Београђанин.²⁶⁵ По овом привременом звању свога обнављача Хаџи Пиријина џамија је добила назив Дефтердарова џамија. После одласка из Београда, Ахмед-ефенди налазио се на разним положајима везаним за Дефтер-

хану. Од 1750. године заузимао је положај румелијског дефтердара, реисулкутаба, ђе-хаје великог везира, а затим је унапређен за везира. У том достојанству провео је остатак живота као валија Солуна, Босне (1755), Египта, Кандије и Хање. Његови биографи забележили су да га је султан Осман (1754—1757) веома ценио и да му је дао надимак „Ћамил“ (Камил, савршен).²⁶⁶ По овом његовом надимку, његова задужбина се често спомиње као Ћамил Ахмед-пашина џамија.²⁶⁷

Дефтердар Ахмед-ефенди обновио је за душу свога оца Ибрахим-ефендије један месџид, који се у његовој вакуфнама, овереној 21. фебруара 1741. године, наводи само као „Тугџи месџид у спољној Вароши“.²⁶⁸ На основу вакуфнаме једног становника махале овог месџида, умировљеног чорбације Исмаил-чауша, из 1776. године, сазнаје се да је пуно име ове богомоље било месџид Тугџи Мехмед-аге. За своју задужбину, мектеб који је подигао на Тргу, Исмаил-чауш је увакуфио и нека имања која су се налазила у махали Тугџи Мехмед-аге. То је била једна кућа на спрат, са стајом и великом баштом. Као границе ове куће наведени су: зид порушене цркве, која се у вакуфнама назива црквом, башта јаничара Јусуф-баше, варошки шанец и јавни пут. Близу ове куће, што значи и близу варошког шанца, налазио се велики воћњак Исмаил-чаушевог вакуфа, у коме је била подигнута једна двоспратна зграда с великим подрумом. Ово вакуфско имање граничило се: кућом јерлијског барјактара Хасана, баштом београдског муфтије, другим плацем истог задужбинара и месџидом Тугџи Мехмед-аге.²⁶⁹ На Брушовом плану, временски блиском стању које је забележено у Исмаил-чаушевој вакуфнама, по муфтијиној кући или имањима означен је као Mufti Gassen први сокак паралелан с варошким шанцем, на истоку од Стамбол капије. У „Консигнацији“ је као Muffty Moschée означена Бајрам-бегова џамија, а џамија на југоистоку од ње, као Stary Muffty Moschée (бр. 137). Из истог документа види се да је кућа на истоку од ове џамије, преко сокака (бр. 138), припадала ефендији Фочи, старом београдском муфтији. Богомоља која је у наведеном документу названа џамијом Старога муфтије несумњиво је истоветна с месџидом Тугџи Мехмед-аге. То је, вероватно, она која се касније, у XIX веку, спомиње под називом Кара џамија.²⁷⁰ О овом месџиду нема вести из старијег времена.²⁷¹

Портин капицибаша Хусејин-ага син Абдурахмана, који је после београдског мира био хехаја сераскера Али-паше, обновио је стару џамију Чокаци Хаџи Алије, у позније време познату Бајракли џамију.²⁷² После обнављања, ова џамија, задужбина неког београдског трговца чохом, претежно се спомиње као Хусејин-хехајина или Хехаја-бегова џамија, али се сусреће и под именом свога првобитног оснивача.²⁷³ Постоје вести да су је Београђани још од осамдесетих година XVIII века називали Бајракли џамија.²⁷⁴ Хусејин-хехајиним вакуфнамом није била предвиђена служба мувекита, лица које је одређивало време молитве нити службеник који би се бринуо о истицању барјака на минаре џамије. Мувекит је у Београду постојао још од 1741. године, али је он био постављен у џамији султана Махмуда у Горњем граду и примао плату из ђумрука.²⁷⁵ Уколико је овај службеник касније премештен у Хусејин-хехајину џамију, то је могло бити учињено због њеног положаја у Вароши, а не због тога што је она сматрана првом и најстаријом београдском џамијом.²⁷⁶

Стару џамију Табакхане (Debbakhane) изабрао је за своју задужбину јаничар-ага Сејид Хасан-паша. Међутим, приликом њеног прегледа, откривено је да је џамија минирана, те је јаничар-ага одустао од своје првобитне намере и одлучио да у своје име подигне нову џамију у Доњем граду.²⁷⁷ Обнављање џамије Табакхане је због тога предузела држава, а њени службеници добили су заједнички берат на плате из ђумрука.²⁷⁸ Како су њихове плате биле веома ниске, џамија је каснијих година, вероватно, престала да ради. Тек 1778. године џамија Табакхане спомиње се у једној белешци, према којој је тада издат берат мутевелији њеног вакуфа, али се име оснивача вакуфа у њој не наводи.²⁷⁹ Према другој вести из истог времена, на захтев београдског кадије Фејзулаха, издат је берат Мехмед-халифи сину Исмаила, имаму и хатибу „часне џамије у Вароши штићенога Београда, близу реке Дунава, изнад Темишварске капије, коју је (џамију) подигао и оживио добротвор по имену Мехмед-ага, становник штићенога Београда и серденгечти-ага“.²⁸⁰ С обзиром на постојање вакуфа џамије Табакхане, као и на то да се ова џамија, због природе места по коме је добила назив, морала налазити у близини реке, највероватније је да је наведени заповедник београдских јаничара добровољаца, у ствари, обновио стару џамију Табакхане. Формулација по којој је он

„изнова подигао и оживио“ своју џамију значила би, у том случају, да је задужбичар предузео обимније оправке и да је џамија пре тога била затворена. У „Консигнацији“ из 1789. године име џамије серденгечти-ага Мехмеда (Bagaragien Mehmet Moschée) замењено је именом Али-пашине (Шехидлук) џамије. То би значило да је прва џамија учртана на аустријским плановима западно од Темишварске (Вишњичке, Смедеревске) капије била, у ствари, стара џамија Табакхане.

Држава је 1739. године преузела и обнављање двеју старих џамија, које су, вероватно, као и Табакхане, биле јаче оштећене. То су биле: стара Имарет џамија, задужбина Мехмед-паше Јахјапашића из средине XVI века и џамија коју су Београђани звали Тирбала, Тирубала, Зирубала.²⁸¹

У време свога намесништва у Београду, везир Јахја-паша Хатибзаде, оснивајући вакуф за своје многобројне задужбине у Гроцкој, Багрдану, Баточини, Ђуприји, Соко Бањи, Нишу, Шапцу и Београду, издвојио је извештан део вакуфских прихода и за две џамије у Београду. У његовој вакуфнаму наводи се само име старе џамије Зирубала.²⁸² Како су имам и хатиб ове џамије плаћани из београдског ђумрука,²⁸³ из Јахја-пашиног вакуфа плаћан је само други мујезин, као и одређене количине воска, зејтина и лоја за осветљење џамије у време рамазана.²⁸⁴ Џамија Зирубала спомиње се до почетка XVIII века под називом Тиру Бала, Горњи тир.²⁸⁵ Име њеног оснивача нигде се не помиње. На овај старији назив џамије подсећа у „Консигнацији“ џамија под бројем 156, означена као Teribarî Moschée. На Брушовом плану, ова џамија учртана је на завршетку сокака означеног именом Frosch Gassen, Жабља улица. Крајем 1759. године, у вакуфским регистрима спомиње се нов вакуф Хасеџи-кадије у махали Курбага, што такође значи Жабља махала. Белешка се односи на издавање берата мутевелији и назире Хасеџи-кадијиног вакуфа.²⁸⁶ На „Проспекту града Београда“, прављеном са земунске Опсерваторије, бројем 7 означена је џамија под називом Hasseky Kadîa, чији би положај одговарао џамији Терибари на плану и „Консигнацији“ из 1789. године, а тиме и старој џамији Тирубала или Зирубала. Под овим последњим називом она се спомиње и почетком XIX века.²⁸⁷

Име друге џамије која се делом издржавала из Јахја-пашиног вакуфа не спомиње

се у његовој вакуфнами. Међутим, Јахја-пашино име носила је од овог времена једино стара задужбина Мехмед-паше Јахја-паша у Доњој чаршији, позната Имарет Џамија. Како је џамија финансирана из два извора, они који су плаћани из ђумрука спомињу се у вестима из овог времена као службеници Имарет џамије или џамије Старог имарета,²⁸⁸ а они који су плаћани из Јахја-пашиног вакуфа као службеници Јахја-пашине џамије.²⁸⁹ Само у једном ферману, издатом 1797. године на захтев мухафиза Београда Хаџи Мустафа-паше, ова имена спомињу се упоредо за једну исту џамију.²⁹⁰

У времену 1743—1744. године обновљена је џамија на дунавској скели, која је називана скела Борча. Њен обнављач био је оновремени београдски дефтердар Хаџи Омер-ефендија.²⁹¹ Из једне вакуфске белешке из 1704. године сазнаје се да се и првобитни оснивач ове џамије звао Хаџи Омер.²⁹² Како дефтердар Омер није основао вакуф за џамију коју је обновио, она је отворена тек 1749. године на рачун београдског тахмиса.²⁹³

Пре 1758. године отворена је, на рачун Београдске цизје, стара џамија у махали Варат, коју су Београђани звали Фукара џамија.²⁹⁴ Фукара џамија налазила се на дунавској страни Вароши, на истоку од Арнаут пазара, у блоку који су, према Брушовом плану, чинили Фукара (Arme Gassen) и Арнаутски сокак (Arnaut Gassen), северно од Јеврејске махале. Мада се нигде не спомиње име старе џамије обновљене у XVIII веку, највероватније је да је треба везати за задужбину Факир Хаџи Алије, коју спомиње и Евлија Челебија.²⁹⁵ Ово тим пре што се, на основу спомена једног хана у цемату Факир Хаџи Алије на дунавској Јалији, с краја XVII века,²⁹⁶ може претпоставити да је његова џамија постојала до пада Београда под аустријску власт 1717. године. До измене у њеном називу дошло је, вероватно, услед тога што је овај крај на Дунаву био насељен претежно варошком сиротињом. У „Консигнацији“ су три куће у близини Фукара џамије, која је тада била порушена (Fukara ruinirte Moschée, бр. 202), такође назване Фукара (бр. 203), тако да се може помислити да су оне служиле као сиротињско свратиште или сиротиште.

Пре 1764. године радила је џамија у махали Арасте, која се у вакуфским регистрима наводи као задужбина Хаџи Алије. Најстарија белешка о овој џамији поти-

че с краја наведене године. У њој се говори да је пређашњи имам и хатиб џамије умро и да се берат на упражњену службу даје Хафиз Ебубекир-халифи, с платом од 20 акчи на дан из вакуфа покојног Хаџи Алије.²⁹⁷ У једној белешци из 1769. године стоји да се Арасте џамија налази на Бит пазару.²⁹⁸ Према томе, џамија је добила назив по Арасти, обућарској чаршији Реис-ефендијиног вакуфа, која се налазила на Тргу, на месту званом Средина чаршије.²⁹⁹ У Реис-ефендијиној вакуфнами, дућани који су чинили Арасту и комплекс оближњих зграда на месту званом Средина чаршије одређују се као мулкови у Хунгјар (у препису: Hunyar) махали.³⁰⁰ Помен Хангјар махале у Реис-ефендијиној вакуфнами, овереној 1747. године, значајан је због тога што се џамија на Бит пазару у другој половини XVIII века називала Хунгјар или Султан Мустафина џамија. У једном писму, упућеном на Порту средином 1776. године, београдски дефтердар Хусни Јусуф наводи да је џамија у Средини чаршије, коју је подигао султан Мустафа, била веома тескобна, те је мухафиз Београда Сејид Хасан-паша наредио да се презида и прошири. То проширење џамије вероватно је обављено непосредно пре дефтердаровог писма, у време везировања Узун Хасан-паше у Београду (од марта 1775. до августа 1776). По речима београдског дефтердара, џамију коју је везир поправио становници махале и даље су звали Хунгјар џамија. Он, даље, говори да се џамија пре проширења издржавала из прихода вакуфских дућана у њеној близини и да је њихово издавање прекинуто за време поправки, али име завештача овог вакуфа не спомиње. После дефтердарове представке да су службеници џамије, због ниских плата, постали веома немарни, њима је додељена помоћ из београдске цизје.³⁰¹ У рачунима дефтердара Хусни Јусуфа плаћаним из прихода цизје у 1777. години јавља се и помоћ додељена службеницима „часне џамије Арасте, на београдском Тргу“.³⁰² И на основу двеју бележака, од којих се старија, из 1768, односи на постављење Мехмед-халифе за мутевелију и настојника Хаџи Алијине Арасте џамије, а друга, из 1787. године, на смрт овог Мехмед-халифе и постављење новог мутевелије и настојника вакуфа, под истим условима и са истом платом,³⁰³ такође се може закључити да је на Тргу, на месту званом Средина чаршије и Бит пазар, постојала само једна џамија коју су варошани звали: Хунгјар џамија, Хаџи Алијина џамија, Арасте џамија. На аус-

тријским плановима из 1789. године на Бит пазару је учтана само једна џамија. Из наведених података тешко је било шта закључити о првобитном градитељу ове џамије. До 1688. године, на Тргу су постојале три џамије, подигнуте од средине XVI века: Ферхат-хеџајина, Хаџи Хасан-агина и Хаџи Велијина џамија.³⁰⁴ У вакуфским регистрима после 1690. године налазе се белешке једино о Ферхат-хеџајиној џамији, која се налазила „у близини Бит пазара“. Ферхат-хеџајина џамија је, по овим изворима, страдала у борбама око Београда, те ју је 1691. године обновио Ибрахим-челебија. Из Ибрахим-челебијиног и старог Ферхат-хеџајиног вакуфа џамија је финансирана до пада Београда под аустријску власт, 1717. године.³⁰⁵ За сада нема вести о џамији која је била изграђена или обновљена заслугом султана Мустафе II (1695—1703) јер се, с обзиром на помен Хунгјар махале у Реис-ефендијиној вакуфнама из 1747. године, име џамије не може везивати за Мустафу III (1757—1774). У Хунгјар махали постојала су 1747. године имања вакуфа неког Капудан Хасан-паше.³⁰⁶ Реч је, свакако, о старим вакуфским имањима, која су после београдског мира продавана у корист државне благајне.

До средине 1766. године обновљена је и стара Инехан-бегова џамија изван варошког шанца, на Врачару,³⁰⁷ у позније време позната Батал џамија. Трошкови њене поправке изнели су 7.646 гроша.³⁰⁸ Њени службеници плаћани су из цизје, преко дефтердара.³⁰⁹ Градитељ ове старе џамије био је Инехан или Ејнехан, смедеревски санџакбег с краја XVI века.³¹⁰

Последња џамија отворена пред рат 1789. године била је задужбина Лаз Хаџи Махмуда, на северозападу од Стамбол капије. Њен градитељ, Лаз Хаџи Махмуд, ага 25. џемата царских јаничара, спомиње се 1777. године међу онима који су, као присталице побеђеног јаничарског првака Мехмеда Клименте, били осуђени на прогонство у Бендер и Браилу.³¹¹ Како се прве вести о његовом вакуфу сусрећу тек у октобру 1787. године, није искључено да се он касније вратио из прогонства и тек пред рат основао своју задужбину. У време предаје Београда Аустрији вероватно је већ био мртав, јер је његова задужбина у „Консигнацији“ означена као *Agy Hassag Moschée* (бр. 53), по имену мутевелије Лаз Хаџи Махмудовог вакуфа, Хаџи Хасан-аге.³¹²

Одмах после београдског мира обновљене су три текије. Оне су припадале халветијском, садијском и бекташијском дервишком реду. Ове три текије спомињу се у вакуфнама београдског дефтердара Ахмед-ефендије, који је у свом вакуфу предвидео збрињавање дервиша који су у њима живели. Ахмед-ефенди, вероватно, и сам припадник неког дервишког реда, завештао је дервишима бекташијске текије 12, а дервишима садијске и халветијске по 30 акчи на дан. Осим тога, он је шејховима халветијског реда завештао две куће, од којих је једна имала пет одаја у приземљу и шест одаја на спрату, а друга две велике приземне одаје и мутвак, једну одају на спрату, зграду за сено, затим бунар, башту од четири дунума и авлију од двадесет пет аршина. Шејховима садијског реда Дефтердар је оставио једну кућу близу конака београдског мукабелеције Ебубекир-аге на Зереку. Ова кућа имала је по пет одаја у приземљу и на спрату, мутвак, подрум, једну засебну одају, башту од пола дунума и малу авлију. Осим тога, Ахмед-ефенди је дервишима у садијској текији завештао и један виноград од 45 дунума, близу старог амбара у Вароши, на Дунаву.

У вакуфнама дефтердара Ахмед-ефендије једино се за бекташијску текију наводи да се налазила на Булбулдеру.³¹³ Друге две текије његовог вакуфа вероватно су се налазиле у Вароши. На аустријским плановима из 1789. године у Вароши је забележена само једна текија (*Dervische kleine Moschée*), на истоку од великог гробља. Према „Консигнацији“, овој текији (бр. 88) припадале су две зграде. Прва зграда северно од текије (бр. 89), од шест просторија, означена је као „дервишка кућа“, док је зграда на северу од ове (бр. 90), на углу сокака који је код Бруша означен као *Stein Gassen*, од једанаест просторија, пописана као „дервишка резиденција“. Ова друга кућа може се идентификовати као већа зграда до мукабелеције куће на Зереку, коју је дефтердар Ахмед-ефенди увакуфио за шејхове садијског реда. Како је у склопу ове текије београдски дефтердар Хусни Јусуф 1783. године подигао турбе Шејху Мустафи, старешини садијског реда,³¹⁴ може се претпоставити да је текија у другој половини XVIII века припадала дервишима садијског култа.

Халветијска текија постојала је у Београду до поткрај XVII века. Она је при-

падала вакуфу Коска Мехмед-паше, али нема података о томе где се налазила. С обзиром на то да су се њени шејхови смењивали у текији која се тада налазила у махали Тирубала, може се претпоставити да је и она припадала халветијама.³¹⁵ Није искључено да се бар једна од ових двеју текија одржала до 1739. године, када је старање о њеним дервишима преузео вакуф дефтердара Ахмед-ефендије, али за утврђивање њеног положаја нема никаквог основа.

У рачунима београдског дефтердара плаћеним из цизје за 1777. годину налазе се имена двојице шејхова, Осман-ефендије и Али-ефендије,³¹⁶ који су, вероватно, живели у некој текији необезбеђеној вакуфом. Један од њих, Шејх Али-ефенди, спомиње се почетком 1784. године као старешина Шејх Хашим-ефендијине текије.³¹⁷ Из једног берата, издатог 1793. године Шејху Сејид Хасану, син покојног Шејха Мехмед Хашима, сазнаје се да је Мехмед Хашим до смрти, 6793. године, био старешина кадиријске текије поред Шехид Али-пашиног турбета у Горњем граду.³¹⁸ Ова вест наводи на помисао да је негде у Вароши постојала још једна кадиријска текија коју је основао Мехмед Хашим-ефендија, а чији је старешина 1784. године био Шејх Али. У XIX веку постојала је текија Шејха Алије. Она се, према турском плану, налазила код Али-пашине џамије (бр. 114). На истом месту, код Шехидлук џамије, спомиње се текија у једној умрлици из 1698. године.³¹⁹ Судаћи према турском плану, у позније време претворене су у текије две варошке богомоље из друге половине XVIII века. То су биле џамија сераскера Али-паше на Старој агиној капији, која је на турском плану означена као „текија Шејха Хасан-ефендије” (бр. 106) и Тугчи Мехмед-агин месџид, означен као „Шејх Хафиз Мехмедова текија” (бр. 166).

12.

О отварању мектеба, школа за основно верско образовање и описмењавање муслиманске деце, постарали су се оснивачи готово свих вакуфа после београдског мира. Један мектеб основан је у новој џамији Султана Махмуда у Горњем граду. Како се види из рачуна београдског дефтердара, хоџа султановог мектеба имао је плату од 20 акчи на дан.³²⁰ И јаничар-ага Сејид Хасан-паша подигао је уз своју џамију у Доњем граду један мектеб. Хоџа овог мектеба добијао је из Сејид Хасан-

-пашиног вакуфа 15, а његов помоћник, халифа, 8 акчи на дан.³²¹ Заслугом сераскера Али-паше отворен је мектеб уз његову Шехидлук џамију. И Али-паша је за хоџу мектеба одредио 15, а за његовог халифу 8 акчи на дан.³²² Овај мектеб до Али-пашине џамије одржао се и у XIX веку, што се види из турског плана из 1863. године. Сераскерев хџаја Хусејин-ага такође је отворио мектеб уз своју, Бајракли џамију. Учитељ његовог мектеба добијао је 20, а његов помоћник 8 акчи на дан из вакуфа.³²³ У вакуфнама дефтердара Ахмед-ефендије не спомиње се мектеб, али је њоме било предвиђено место шејха за учење Курана, с платом од 20 акчи на дан.³²⁴ Реис-ефендија Хаџи Мустафа подигао је мектеб у склопу своје џамије и одредио да се, поред плате, његовом хоџи даје из вакуфа 15 гроша годишње за обнављање асура и набавку дрва и угља за огрев. Поред тога, Реис-ефендија је одредио да се ученици његовог мектеба два пута годишње изводе на излет и одвојио у ту сврху још 20 гроша годишње.³²⁵ Мектеби су, свакако, постојали и у оквиру Бајрам-бегове и Кизлар-агине џамије, али о њима нема никаквих вести. Јахја-паша је подигао уз обновљену Имарет џамију нов мектеб и одредио за његовог хоџу 20, за помоћника 10 акчи на дан. Његовом вакуфнамом предвиђено је да петнаест ученика мектеба сваког дана по три пута учи за душу задужбинара суру Ихлас из Курана,³²⁶ која представља суштину исламског веровања, и да за то добијају од вакуфа по једну акчу на дан.³²⁷

Касније, 1758. године, уз џамију свога оца, великог везира Иваз Мехмед-паше у Сава махали, отворио је један мектеб Хаџи Халил-бег, потоњи велики везир и мухафиз Београда (1770—1772) Халил-паша.³²⁸ Како се он у време обнове џамије и грађења овог мектеба налазио на положају емина ђумрука кафе у Цариграду, средства за његов вакуф у Београду била су одређена из прихода ове цариградске мукате. Он је одредио за хоџу 20 и за његовог халифу 5 акчи на дан.³²⁹

Пре 1759. године радио је мектеб уз џамију на скели Борча на Дунаву. Он је, вероватно, подигнут на истом месту на коме се до 1717. године налазио мектеб Хаџи Омера, првобитног оснивача џамије на Борчи.³³⁰ Овај мектеб отворен је средствима становника махале.³³¹

Крајем 1758. године, један мектеб у махали Дефтердарове џамије подигао је јаничарски баш-чауш Мустафа-ага син

Ахмеда. Он је за своју задужбину увакуфио неколико дућана на Зереку и преко пута Имарет џамије. Из прихода свога вакуфа Мустафа-ага је за хоџу одредио 16, за халифу мектеба 6 акчи на дан. Хоџа је, осим тога, обављао дужност надзорника вакуфа и зато је добијао још две акче на дан. За поправку мектеба и вакуфских дућана Мустафа-ага је одредио 8 акчи на дан. Његовом вакуфнамом службе мутевелије и назира вакуфа учињене су наследним.³³²

До октобра 1776. године, подигао је један мектеб на Тргу, близу Мензилхане, Исмаил-чауш син Абдулаха, умировљени чорбација 48. буљука, из махале месцида Тугџи Мехмед-аге. Иако је за своју задужбину увакуфио знатна имања: један свећарски дућан близу Мензилхане, један велики конак код Тахмис хамама, три велика воћњака с кућама, шталама, сењаком и базеном, између варошког шанца и Тугџи Мехмед-агиног месцида, Исмаил-чауш је за плату учитеља свога мектеба одредио свега 10 акчи на дан. Мутевелији свога мектеба завештао је кућу која се налазила између месцида и баште београдског муфтије. То је била зграда на спрат, с великим подрумом, са четири одаје и мутваком на првом и са пет одаја и мутваком на горњем спрату. Кућа се налазила усред вакуфског воћњака.³³³

Пре 1783. године отворен је мектеб у махали џамије Табак-хане, заслугом барјактара Чолак Алије. Овај мектеб имао је неки вакуф, чије је приходе убирао сам хоџа. Наведене године у том својству спомиње се Сејид Хаџи Абдурахман син Сејид Скендера.³³⁴

13.

После београдског мира у граду је отворено пет медреса, школа за ниже, средње и више исламско образовање. Најзначајнија међу њима била је медреса Султана Махмуда, подигнута у склопу његове џамије у Горњем граду. Сама џамија је била опремљена библиотеком, чији је библиотекар добијао 15 акчи на дан. У ферману којим је, крајем августа 1742. године, јављено о слању књига султановог вакуфа у Београд, изричито је наређено да су оне намењене студентима медресе и да се могу користити искључиво у џамијској библиотеци.³³⁵ Мудерис, професор Султан Махмудове медресе имао је плату од 60 акчи на дан. Тиме је он био

у истом рангу с професорима који су предавали у најугледнијим цариградским медресама. Поред мудериса, у џамији је постојао шејхулкура, који је предавао учење Курана на десет арапских дијалеката. Он је добијао 40 акчи на дан. Још пре отварања џамије, ова служба поверена је, на препоруку сераскера Али-паше, Хафиз Мустафа-ефендији.³³⁶ Као и остале задужбине султана Махмуда, и његова медреса финансирана је из прихода царског хаса, којим је управљао београдски дефтердар. Према дефтердаровим рачунима, за издржавање одаја у медреси било је предвиђено 55 акчи на дан.³³⁷ Ова средства вероватно су била намењена за осветљавање и грејање ћелија. Осим тога, сви студенти који су становали у медреси добијали су тајин, који се састојао од два хлеба на дан. Према списковима тајина, које су правили дефтердари, у 1776. години у медреси Султана Махмуда било је 27, 1782. године 33, а 1786. године поново 27 студената.³³⁸ Као становници султанове медресе спомињу се 1776. године Шејх Мула Али, Хусејин-ефенди и Диване Махмуд-халифа син Османа, који су палили кандила и чували турбата везира сахрањених у Горњем граду,³³⁹ као и Омер, кандилџија у Хунгјар џамији у Вароши.³⁴⁰

Другу београдску медресу подигао је пређашњи јаничар-ага, оновремени велики везир Сејид Хасан-паша. Она се налазила у склопу његове џамије у Доњем граду. Професор Сејид Хасан-пашине медресе имао је плату од 40 акчи на дан. У децембру 1744. године, кад је медреса завршена, за њеног мудериса постављен је други имам Сејид Хасан-пашине џамије Абдулах-ефенди, за чију ученост и познавање исламског права и наука је јамчио сâм задужбинар.³⁴¹ Године 1758, на Сејид Хасан-пашину медресу дошао је за професора Хаџи Мустафа-ефенди, који је дотле читавих тридесет година држао бесплатна предавања у анадољском граду Харпуту.³⁴² Место на овој медреси вероватно је било пожељно и за друге мудерисе без положаја јер је њен мудерис Осман-ефенди ишао крајем 1781. године у Цариград да се на Царском дивану заштити од неких „странаца и насилника”, који су покушавали да му претму ову службу.³⁴³ Из његових молби сазнаје се да је у исто време радио и као беседник у Кизлар-агиној џамији.³⁴⁴ Осман-ефенди успео је да одбрани своје место и да, 1785. године, буде постављен за мутевелиу вакуфа Иваз Мехмед-пашине џамије, под условом да поправи кровове

вакуфских зграда.³⁴⁵ Једна вест, по којој је имање овог Осман-ефендије, касарна у Али-пашиној махали, продата 1793. године заједно са имањима протераних јаничара,³⁴⁶ сведочи о томе да је Сејид Хасан-пашина медреса била једно од духовних жаришта јаничарских немира до 1789. године. Овакву традицију медресе у Доњем граду потврђује и потпис њеног потоњег мудериса Шејн Омер-ефендије на жалбама Београђана против Хаџи Мустафа-паше, упућених Порти непосредно пред његово убиство, 1801. године.³⁴⁷

Мухафиз Београда Јахја-паша Хатибзаде такође је основао једну медресу. Она се налазила до старе Имарет џамије Мехмед-паше Јахјапашевића. Имарет медреса радила је до 1717. године. О томе сведочи једна рукописна књига из 1715. године, коју је у овој медреси преписао Мехмед син Хусејина, вероватно, софта у Имарет медреси.³⁴⁸ Вероватно су одаје ове старе медресе 1728. године употребљене као стан калуђера фрањевачког реда.³⁴⁹ У том случају, њен нови задужбинар Јахја-паша само је обновио ову стару медресу, некад најугледнију у Београду. Према Јахја-пашиној вакуфнами, за мудерисе у његовој медреси, као и некад у Јахјапашевићевој, постављане су београдске муфтије. Плата мудериса износила је, као и хоџе Јахја-пашиног мектеба, свега 20 акчи на дан. По жељи задужбинара, у медреси су изучавана основна питања из шеријатског права и тумачење Курана, тефсир. Предавања су држана у џамији. Задужбинар је сваком ученику који је становао у ћелијама медресе одредио 3 акче на дан.³⁵⁰

Четврту београдску медресу подигао је, уз своју џамију, реис-ефенди Хаџи Мустафа. Плата професора Реис-ефендијине медресе износила је, према његовој вакуфнами, свега 10 акчи на дан. То значи да је она била медреса најнижег ранга у Београду. За њене ученике, чији је списак држао мутевелија, вакуф је обезбеђивао само храну.³⁵¹ Да је ова медреса радила сведочи једна вест из 1752. године, по којој је неки Мустафа постављен за послужитеља и кандилџију у Реис-ефендијиној медреси.³⁵²

Пронађена је једна вест која сведочи да је непосредно после београдског мира постојала медреса и у Кизлар-агиној џамији. Она се налази у једној рукописној књизи, коју је 1742. године преписао у Кизлар-агиној медреси у Београду Муса син Сулејманов из Маглаја.³⁵³

14.

Првих година после београдског мира у Београду није радила ниједна црква. Црква св. Јована у Сава махали претворена је непосредно по доласку Турска у џамију која је касније носила име великог везира Иваз Мехмед-паше. Саборна црква у Вароши била је намерно порушена или случајно оштећена приликом рушења зграде Митрополије. Новом митрополиту Софронију, постављеном у турској ордији у Једрену на предлог цариградског патријарха, додељена је једна кућа у близини Саборне цркве. Према „Консигнацији“ из 1789. године, резиденција београдских митрополита била је грађевина скромних размера, од шест одаја и две кухиње. У њеном дворишту постојала је и стаја за двадесетак коња.

Током 1742. године београдски хришћани поднели су везиру молбу за обнову своје порушене цркве до Митрополије. У своме извештају Порти београдски везир је изразио мишљење да би обнављање цркве допринело да се раја заустави у Београду и одустане од даљег бежања у Аустрију. На то је Порта упутила ферман да се шеријатски испита да ли је црква постојала на том месту у аустријско време, да ли око ње станују хришћани и да ли је њима црква доиста потребна. Као одговор, из Београда је послат кадијски извештај, састављен на основу сведочења угледних београдских муслимана: да је црква саграђена у давна времена, да је одувек служила варошкој раји, да око ње живе искључиво хришћани, којима је црква веома потребна јер друге немају. Стручни увиђај обавио је београдски неимар. Према његовим подацима, северни и јужни зид цркве износили су 57 аршина и 4 палца, источни и западни зид 20 аршина и 18 палчева; висина зидова до почетка крова од ћерамиде била је 22, а висина зидова куполе 10 аршина. На згради су постојала 23 прозорска места. После добијања ових извештаја, Порта је, почетком новембра 1742, одобрила да се на цркви поправе оштећена места, без икаквих проширивања и дограђивања.³⁵⁴ Како је београдска православна општина била исувише малобројна и сиромашна, митрополија је за обнову Саборне цркве предузела прикупљање милостиње и међу Србима у Аустрији.³⁵⁵ У једном запису о смрти духовника кир Григорија у 1758. години говори се да је тада започето грађење цркве св. Богородице, али о њој нема других вести.³⁵⁶

НАПОМЕНЕ

- ¹ M. Subhî, *Tarih*, Истанбул 1198, 164—165; J. von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, IV, Pesth 1836, 358—365; J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, V, Gotha 1857, 788—794.
- ² M. Subhî, нав. дело, 165—189; G. Nora-doughian, *Recueil d'actes internationaux de l'empire Ottoman*, Paris—Leipzig—Neuchatel 1897, 243—253; N. Erin, *Devletlerarasi hukuku ve siyasi tarih metinleri, I, Osmanli Imparatorlugu andlasmalari*, Ankara 1953, 83—84.
- ³ M. Subhî, нав. дело, 189; J. von Hammer, нав. дело, 376.
- ⁴ Istanbul, *Başbakanlık Arsivi*, Kâmil Kepeci Tasnifi, Дефтер 4741; D. BŞM. BLG. 1128.
- ⁵ Љуб. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, XVI, Београд — Ср. Карловци 1927, 316—317.
- ⁶ *Başbakanlık Arşivi* (даље: ВВА), Hattihumayunlar 34041F; Kâmil Kepeci, Деф. 4775.
- ⁷ Kâmil Kepeci Tasnifi, Деф. 4790.
- ⁸ М. П. Катанчић, *Спомен Београда, негдашњег Сингидунума*, (посрбио Ј. Павловић), Гласник Друштва Србске словесности, V, Београд 1853, 165. — О плановима Београда с краја XVIII века вид. Ж. Шкаламера, *Прилог проучавању картографских извора за историју Београда XIX века*, Годишњак града Београда, XIV, Београд 1967, 174—179.
- ⁹ ВВА, Ali Emiri Tasnifi, Mahmud I, № 15370.
- ¹⁰ Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arsivi (даље: TSMA), E 4964.
- ¹¹ ВВА, Cevdet Tasnifi, Maliye, № 14821.
- ¹² ВВА, Mühimme Defteri, № 149, стр. 108.
- ¹³ *Hattihumayunlar*, 29026C.
- ¹⁴ Р. Тричковић, *Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године*, Историјски часопис XVIII, Београд 1971, 312.
- ¹⁵ Вид. Ј. Ђелап, *Једна побуна у турском Београду 1755. године*, Годишњак Музеја града Београда, IV, Београд 1957, 105.
- ¹⁶ Ankara, Vakıflar Arşivi (даље: VA), Деф. 665, стр. 30.
- ¹⁷ Сарајево, Оријентални институт, Ручкописна збирка, № 3142, стр. 125.
- ¹⁸ VA, Деф. 670, стр. 177; TSMA, E 37/85.
- ¹⁹ VA, Деф. 737, стр. 233—237.
- ²⁰ Исто.
- ²¹ Mühimme Defteri, 169, стр. 131—132.
- ²² ВВА, Cevdet Tasnifi, Evkaf, 21725.
- ²³ Kâmil Kepeci Tasnifi, Деф. 2531, стр. 26—27.
- ²⁴ Cevdet Tasnifi, Maliye, 22755.
- ²⁵ TSMA, E 37/85, 87.
- ²⁶ Исто, E 37/100.
- ²⁷ Hattihumayunlar, 23026 B, C.
- ²⁸ Ali Emiri Tasnifi, Mahmud I, 15370.
- ²⁹ Kâmil Kepeci Tasnifi, Деф. 4790.
- ³⁰ Hattihumayunlar, 29026 B.
- ³¹ Исто, 34041 F.
- ³² VA, Деф. 624, стр. 308.
- ³³ Cevdet Tasnifi, Maliye, 30001.
- ³⁴ Исто, 22867.
- ³⁵ Исто, 24743.
- ³⁶ Исто, 22867.
- ³⁷ M. Subhî, нав. дело, 134.
- ³⁸ ВВА, Maliyeden Müdevver, Деф. 3609, стр. 372.
- ³⁹ Mühimme Defteri, 147, стр. 148.
- ⁴⁰ TSMA, E 2376.
- ⁴¹ VA, Деф. 731, стр. 15.
- ⁴² Maliyeden Müdevver, Деф. 3609, стр. 371, 374.
- ⁴³ Исто, стр. 374.
- ⁴⁴ Ali Emiri Tasnifi, Mahmud I, 13130.
- ⁴⁵ Исто, 4060.
- ⁴⁶ Исто, 16633.
- ⁴⁷ Исто, 18934.
- ⁴⁸ Исто, 14579.
- ⁴⁹ ВВА, Maliye Defteri, 9958, стр. 6, 17, 18, 20, 24—45.
- ⁵⁰ Mühimme Defteri, 152, стр. 318; 153, стр. 207.
- ⁵¹ Исто, 153, стр. 261.
- ⁵² Исто, 154, стр. 75, 113.
- ⁵³ Исто, стр. 262, 275.
- ⁵⁴ Исто, стр. 278, 279, 404, 440—441.
- ⁵⁵ J. von Hammer, нав. дело, 462; М. Р. Делић, *Битка код Гроцке после које су Турци по трећи пут заузели Београд*, Београдске општинске новине, LVII, Београд 1939, 721—722.
- ⁵⁶ Mühimme Defteri, 154, стр. 521.
- ⁵⁷ Исто, стр. 483.
- ⁵⁸ Исто, 155, стр. 52.
- ⁵⁹ Исто, стр. 50, 53.
- ⁶⁰ Исто, стр. 123.
- ⁶¹ Исто, стр. 181.
- ⁶² Исто, стр. 394.
- ⁶³ Maliyeden Müdevver, Деф. 9976, стр. 62, 63, 64, 65, 88, 115, 120, 134—135, 138, 181, 245, 254, 255, 261, 322.
- ⁶⁴ Mühimme Defteri, 157, стр. 99.
- ⁶⁵ Исто, 158, стр. 50, 249.
- ⁶⁶ Исто, 160, стр. 239.

- ⁶⁷ Maliyeden Müdevver, Деф. 9983, стр. 133, 134.
- ⁶⁸ Kâmil Kereci Tasnifi, Деф. 4790.
- ⁶⁹ Mühimme Defteri, 161, стр. 358.
- ⁷⁰ Исто, 162, стр. 188, 412.
- ⁷¹ Исто, стр. 468.
- ⁷² Исто, 163, стр. 18, 53, 167—168.
- ⁷³ ВВА, Rumeli Ahkâm-i Şikayet Defteri, 21, хућум мухафизу Београда и београдском кадији од Е1 N 1178.
- ⁷⁴ Maliyeden Müdevver, Деф. 9983, стр. 43.
- ⁷⁵ Сарајево, Гази Хусрев-бегова библиотека, Кадићев зборник, VII, 2, стр. 146—147, 151, 172—173, 193—194.
- ⁷⁶ Cevdet Tasnifi, Maliye, 14663.
- ⁷⁷ Mühimme Defteri, 165, стр. 352.
- ⁷⁸ Ali Emiri Tasnifi, Mustafa III, 263.
- ⁷⁹ Mühimme Defteri, 167, стр. 88; Кадићев зборник, VIII, стр. 11.
- ⁸⁰ Mühimme Defteri, 170, стр. 52, 65.
- ⁸¹ Исто, 182, стр. 190.
- ⁸² Kâmil Kereci Tasnifi, Деф. 2531, стр. 26, 27, 51.
- ⁸³ Кадићев зборник, X, стр. 124.
- ⁸⁴ Kâmil Kereci Tasnifi, 4797.
- ⁸⁵ Д. Пантелић, Ухођење Србије пред Кочину крајину, Глас СКА, CLIII, 77, Београд 1933, 114, и. 15.
- ⁸⁶ Mühimme Defteri 156, стр. 189—190, 234.
- ⁸⁷ Д. Пантелић, Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. год. Споменик СКА, LXXXII, 64, Београд 1936, 25.
- ⁸⁸ VA, Деф. 731, стр. 11—15; Деф. 735, стр. 271—273.
- ⁸⁹ VA, Деф. 742, стр. 153—155.
- ⁹⁰ Maliyeden Müdevver, 9976, стр. 134—135, 255, 261, 322.
- ⁹¹ Осман-пашина табџа спомиње се у једном писму повереника београдског Амбара из времена аустријске опсаде Београда, 1789. Ово писмо, заједно с његовим књигама о следовањима која је издавао до капитулације Београда, однеле су аустријске власти. Овај материјал донео је из бечких архива проф. др Васо Чубриловић.
- ⁹² Ankara, Tapu ve Kadastro Müdürlüğü, Дефтер 423, стр. 1—12.
- ⁹³ VA, Деф. 731, стр. 11—15; Деф. 735, стр. 271—273; Деф. 736, стр. 159—162; Cevdet Tasnifi, Evkaf, 21725; D.BŞM.BLG. 1156.
- ⁹⁴ Д. Ј. Поповић, Грађа за историју Београда од 1711—1739. год. Споменик СКА, LXXVIII, 61, Београд 1935, 112—113.
- ⁹⁵ Hattihumayunlar, 34041 F.
- ⁹⁶ VA, Деф. 1174, стр. 26.
- ⁹⁷ Исто, Деф. 737, стр. 233—239.
- ⁹⁸ Cevdet Tasnifi, Evkaf, 12472.
- ⁹⁹ Исто, 29278.
- ¹⁰⁰ VA, Деф. 1211, стр. 23.
- ¹⁰¹ Исто, Деф. 1171, стр. 255—256.
- ¹⁰² Исто, Деф. 742, стр. 153—155.
- ¹⁰³ Исто, Деф. 1171, стр. 256.
- ¹⁰⁴ ТКМ, Дефтер 423, стр. 11.
- ¹⁰⁵ D.BŞM.BLG. 1156.
- ¹⁰⁶ Cevdet Tasnifi, Maliye, 14663.
- ¹⁰⁷ TSMA, E 5340.
- ¹⁰⁸ Р. Тричковић, Читлучење у Београдском пашалуку у XVIII веку, Зборник Филозофског факултета, XI—1, Београд 1970, 544—545.
- ¹⁰⁹ Д. Ј. Поповић, нав. дело, 59—76, 114—238.
- ¹¹⁰ Д. Пантелић, Ухођење Србије пред Кочину крајину, 114.
- ¹¹¹ О овом плану вид. Ж. Шкаламера, нав. дело, 176—179. — Легенду уз план пронашао је проф. Васо Чубриловић у бечким архивима.
- ¹¹² ТКМ, Дефтер 423, стр. 12—13.
- ¹¹³ VA, Деф. 736, стр. 159—162.
- ¹¹⁴ Исто, Деф. 737, стр. 233—239.
- ¹¹⁵ Исто, Деф. 738, стр. 137—147.
- ¹¹⁶ Rumeli Ahkam-i Şikayet Defteri, 36, хућум мухафизу Београда и београдском кадији од Ег М 1195.
- ¹¹⁷ ТКМ, Дефтер, 423, стр. 12.
- ¹¹⁸ Mühimme Defteri, 162, стр. 447.
- ¹¹⁹ ТКМ, Дефтер 423, стр. 15.
- ¹²⁰ Cevdet Tasnifi, Maliye, 24743.
- ¹²¹ Ј. Раич, Историја разних словенских народова, наипаче Болгарова, Хорватова и Сербова, IV, Будим 1823, 210—211.
- ¹²² П. Васић, Барок у Београду 1718—1739, Ослобођење градова у Србији од турака 1862—1867. године, Београд 1970, 607—624.
- ¹²³ Д. Ђурић-Замоло, Палата аустријског команданта Београда из XVIII века, називана „Двор принца Евгенија“ и „Пиринчана“, Годишњак града Београда XVII, Београд 1970, 69—78.
- ¹²⁴ Mühimme Defteri, 147, стр. 332.
- ¹²⁵ Cevdet Tasnifi, Maliye, 13113.
- ¹²⁶ Mühime Defteri, 147, стр. 133.
- ¹²⁷ M. Subhî, нав. дело, 165.
- ¹²⁸ Mühimme Defteri, 149, стр. 108.
- ¹²⁹ Д. Ј. Поповић, нав. дело, 238, 265.
- ¹³⁰ Исто, 265.
- ¹³¹ VA, Деф. 739, стр. 159—162.
- ¹³² Исто, Деф. 735, стр. 271—273.
- ¹³³ Д. Ј. Поповић, нав. дело, 204, 256; Д. Ђурић-Замоло, нав. дело, 69.
- ¹³⁴ VA, Деф. 736, стр. 159—162.
- ¹³⁵ Ali Emiri Tasnifi, Mahmud I, 15370.
- ¹³⁶ VA, Деф. 737, стр. 233—239.
- ¹³⁷ Д. Ј. Поповић, нав. дело, 256.
- ¹³⁸ Cevdet Tasnifi, Maliye, 24743.

- ¹³⁰ Ст. Новаковић, *Белешке о путу Његове преузвишености г. витеза од Сен Приста (St. Priest), посланика француског код Отоманске Порте, од уласка у Београд до доласка у Цариград, Путничке белешке о Балканском Полуострву XVII и XVIII века, Годишњица Николе Чупића XVII, Београд 1897, 145—165.*
- ¹⁴⁰ Д. Пантелић, *Ухођење Србије пред Кочину крајину, 114—115.*
- ¹⁴¹ Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину, 100.*
- ¹⁴² VA, Деф. 738, стр. 137—147.
- ¹⁴³ Исто, Деф. 736, стр. 159—162.
- ¹⁴⁴ TSMA, E 37/85; Cevdet Tasnifi, Maliye, 30739.
- ¹⁴⁵ VA, Деф. 736, стр. 159—162.
- ¹⁴⁶ TSMA, E 37/85.
- ¹⁴⁷ Исто, E 37/100.
- ¹⁴⁸ VA, Деф. 731, стр. 11—15.
- ¹⁴⁹ Исто, Деф. 624, стр. 308, 328.
- ¹⁵⁰ Cevdet Tasnifi, Maliye, 29136.
- ¹⁵¹ VA, Деф. 738, стр. 137—147.
- ¹⁵² Исто, Деф. 735, стр. 271—273.
- ¹⁵³ Исто, Деф. 737, стр. 233—239.
- ¹⁵⁴ Исто, Деф. 742, стр. 153—155.
- ¹⁵⁵ Исто, Деф. 736, стр. 159—162.
- ¹⁵⁶ Исто, Деф. 735, стр. 271—273.
- ¹⁵⁷ Исто, Деф. 738, стр. 137—147.
- ¹⁵⁸ Rumeli Ahkâm-i Şikayet Defteri, 33, хућум београдском кадији од Er Ca 1193.
- ¹⁵⁹ VA, Деф. 738, стр. 137—147.
- ¹⁶⁰ Rumeli Ahkâm-i Şikayet Defteri, 3, хућум мухафизу Београда и београдском кадији од Et C 1157.
- ¹⁶¹ VA, Деф. 738, стр. 137—147; Деф. 735, стр. 271—273.
- ¹⁶² Исто, Деф. 736, стр. 159—162.
- ¹⁶³ Исто, Деф. 737, стр. 233—239.
- ¹⁶⁴ Исто, Деф. 736, стр. 159—162.
- ¹⁶⁵ Исто, Деф. 735, стр. 271—273.
- ¹⁶⁶ Исто, Деф. 737, стр. 233—239.
- ¹⁶⁷ Исто, Деф. 732, стр. 27—29.
- ¹⁶⁸ Исто, Деф. 737, стр. 233—239.
- ¹⁶⁹ Cevdet Tasnifi, Maliye, 24743.
- ¹⁷⁰ Д. Ј. Поповић, нав. дело, 114, 149, 153, 187, 199, 237.
- ¹⁷¹ Х. Шабановић, *Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године, Годишњак града Београда, XVII, Београд 1970, 25—26.*
- ¹⁷² Д. Ј. Поповић, нав. дело, 237, 264.
- ¹⁷³ Rumeli Ahkâm Defteri, 17, хућум мухафизу Београда и београдском кадији од Er L 1174.
- ¹⁷⁴ Д. Ј. Поповић, нав. дело, 254.
- ¹⁷⁵ Mühimme Defteri, 118, стр. 273.
- ¹⁷⁶ Д. Ј. Поповић, нав. дело, 199.
- ¹⁷⁷ VA, Деф. 731, стр. 11—15.
- ¹⁷⁸ Исто, Деф. 735, стр. 271—273.
- ¹⁷⁹ Исто, Деф. 736, стр. 159—162.
- ¹⁸⁰ Rumeli Ahkâm Defteri, 26, хућум мухафизу Београда и београдском кадији од Et M 1189; 29, истима, од El S 1190.
- ¹⁸¹ Д. Ј. Поповић, нав. дело, 153.
- ¹⁸² VA, Деф. 638, стр. 171.
- ¹⁸³ Mühimme Defteri, 148, стр. 125.
- ¹⁸⁴ Св. Матић, *Силвестар Поповић, путописац 18. века, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, III, Ср. Карловци 1930, 32.*
- ¹⁸⁵ У аустријском попису из 1728. године Чукур хан је пописан непосредно испред гета турских Јевреја (*Türkische Judenhoff, Abheham*), као зграда од 47 соба, 27 кухиња и 7 попдрума. Д. Ј. Поповић, нав. дело, 149, 240.
- ¹⁸⁶ VA, Def. 638, стр. 171.
- ¹⁸⁷ Исто, 738, стр. 137—147.
- ¹⁸⁸ Исто, 735, стр. 271—273.
- ¹⁸⁹ D. BSM. BLG. 1129, 3. 27.
- ¹⁹⁰ Rumeli Ahkâm Defteri, 2, хућум мухафизу Београда и београдском кадији од Er Ca 1156; 3, истима, од El Ş 1163; 18, истима од El S 1175.
- ¹⁹¹ VA, Деф. 624, стр. 328.
- ¹⁹² Rumeli Ahkâm Defteri, 3, хућум мухафизу Београда и кадији од El Ş 1157.
- ¹⁹³ TSMA, E 37/85.
- ¹⁹⁴ Kâmil Kerpeci Tasnifi, 4797.
- ¹⁹⁵ Rumeli Ahkâm Defteri, 33 хућум мухафизу Београда и кадији, од Et Ca 1193.
- ¹⁹⁶ Р. Тричковић, *Муљковна имања београдских Турака 1813. године, Зборник Историјског музеја Србије, 6, Београд 1969, 139.*
- ¹⁹⁷ Тако се овај хан спомиње у наведеном писму београдског амбаремина Муле Алије из 1789. године.
- ¹⁹⁸ Cevdet Tasnifi, Maliye, 24743.
- ¹⁹⁹ Д. Ј. Поповић, нав. дело, 156, 166, 175, 220.
- ²⁰⁰ Mühimme Defteri, 147, стр. 252.
- ²⁰¹ VA, Деф. 624, стр. 308.
- ²⁰² Р. Тричковић, нав. место.
- ²⁰³ VA, Деф. 738, стр. 137—147.
- ²⁰⁴ Исто, Деф. 737, стр. 233—239.
- ²⁰⁵ Исто, Деф. 624, стр. 308.
- ²⁰⁶ Rumeli Ahkâm Defteri, 33, мухафизу Београда и мули, од Er Ca 1193.
- ²⁰⁷ Hattihumayunlar, 34041 F.
- ²⁰⁸ Cevdet Tasnifi, Maarif, 2869.
- ²⁰⁹ Ali Emiri Tasnifi, Mahmud I, 988.
- ²¹⁰ Cevdet Tasnifi, Maliye, 14663.
- ²¹¹ Исто, Maarif, 6173.
- ²¹² VA, Деф. 738, стр. 137—147.
- ²¹³ Исто, Деф. 737, стр. 233—239.
- ²¹⁴ Исто, Деф. 731, стр. 11—15.

- ²¹⁵ Исто, Деф. 665, стр. 3.
- ²¹⁶ Rumeli Ahkâm Defteri, 33 хућум мухафизу Београда и кадији од Ег Са 1193.
- ²¹⁷ Ва, Деф. 665, стр. 3.
- ²¹⁸ Cevdet Tasnifi, Evkaf, 987; 32681.
- ²¹⁹ TSMA, Е 37/87, 100; Cevdet Tasnifi, Maliye, 22755.
- ²²⁰ ТКМ, Дефтер 423, стр. 13.
- ²²¹ Rumeli Ahkam Defteri, 12, хућум мухафизу Београда и кадији од Ег Ра 1170; 20, хућум истима од Ег М 1179.
- ²²² ВА, Деф. 736, стр. 11—15
- ²²³ Исто, Деф. 736, стр. 159—162.
- ²²⁴ Исто, Деф. 738, ст. 137—147.
- ²²⁵ Исто, Деф. 742, стр. 153—155.
- ²²⁶ Д. Пантелић, *Ухођење Србије пред Кочину крајину*, 114.
- ²²⁷ TSMA, Е 1712/2.
- ²²⁸ Cevdet Tasnifi, Maliye, 24743.
- ²²⁹ Исто.
- ²³⁰ Rumeli Ahkâm Defteri, 10, хућум београдском кадији од Ет Са 1168.
- ²³¹ Исто, 12, хућум мухафизу Београда и кадији од Ел Ш 1170.
- ²³² Исто, 30, хућум мухафизу Београда и кадији од Ег Р 1191.
- ²³³ Mühimme Defteri, 175, str. 236.
- ²³⁴ Исто, 176, стр. 190.
- ²³⁵ TSMA, Е 5340.
- ²³⁶ Mühimme Defteri, 150, стр. 230—231.
- ²³⁷ Д. Пантелић, нав. дело, 115, н. 1.
- ²³⁸ О. Мушић, *Poslanica Šejha Muhameda Užičanina beogradskom valiji Muhamed-paši, Prilozi za orijentalnu filologiju*, II, Sarajevo 1952, 192; *Treća Poslanica Šejha Muhameda iz Užica*, POF, VIII—IX, Sarajevo 1958/59, 199.
- ²³⁹ М. Subhî, нав. дело, 134.
- ²⁴⁰ Mühimme Defteri, 147, стр. 175, 310.
- ²⁴¹ D. BŠM. BLG. 1156.
- ²⁴² Maliyeden Mudevver, Деф. 587, стр. 2.
- ²⁴³ ТКМ, Дефтер 423, стр. 1.
- ²⁴⁴ ВА, Деф. 638, стр. 151.
- ²⁴⁵ Rumeli Ahkâm Defteri, 24, хућум мухафизу Београда и кадији од Ег В 1182.
- ²⁴⁶ Исто, 37, хућум истима од Ет За 1195.
- ²⁴⁷ ТКМ, Дефтер 423, стр. 6.
- ²⁴⁸ Х. Шабановић, *Турски извори о српској револуцији 1804, Списи Царске канцеларије 1789—1804*, I, Београд 1956, 248.
- ²⁴⁹ Mühimme Defteri, 186, стр. 176—177, 214.
- ²⁵⁰ ТКМ, Дефтер 423, стр. 10.
- ²⁵¹ Mühimme Defteri 147, стр. 310.
- ²⁵² ВА, 723, стр. 74, 86.
- ²⁵³ D. BŠM. BLG. 1110, 1111.
- ²⁵⁴ Mühimme Defteri, 147, стр. 310.
- ²⁵⁵ J. von Hammer, нав. дело, 447.
- ²⁵⁶ Rumeli Ahkâm Defteri, 2, хућум мухафизу Београда и кадији од Ел Ра 1156; 3, истима, Ел L 1157.
- ²⁵⁷ Cevdet Tasnifi, Evkaf, 987.
- ²⁵⁸ ВА, Деф. 738, стр. 137—147.
- ²⁵⁹ ВА, Деф. 736, стр. 159—162.
- ²⁶⁰ Evelija Čelebi, *Putopis*, (prevod, uvod i komentar Н. Šabanović), Sarajevo 1966, 86. — Према потоњим налазима Х. Шабановића, у најбољем препису *Путописа* име овог београдског задужбинара било је Меџудин (Х. Шабановић, *Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године*, 27).
- ²⁶¹ D. BSM. BLG. 1111. 4. 9.
- ²⁶² ВА, Деф. 729, стр. 305.
- ²⁶³ Исто, 736, стр. 159—162.
- ²⁶⁴ Р. Тричковић, *Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године*, 310.
- ²⁶⁵ ВА, 731, стр. 11—15.
- ²⁶⁶ М. Süreyya, *Sicill-i Osmanii*, I, Истанбул 1308, 257.
- ²⁶⁷ Cevdet Tasnifi, Evkaf, 23353; ВА, Деф. 1171, стр. 253—259; Х Шабановић, *Турски извори о српској револуцији 1804*, 248, 269.
- ²⁶⁸ ВА, Деф. 731, стр. 11—15.
- ²⁶⁹ Исто, Деф. 742, стр. 153—155.
- ²⁷⁰ Вид. Љуб. Никић, *Џамије у Београду*, Годишњак града Београда, V, Београд 1958, 177; Д. Ђурић-Замоло, *Прилог познавања београдских џамија* ПОФ, XIV—XV, Сарајево 1969, 131—139.
- ²⁷¹ У вакуфским регистрима с краја XVII века и до 1717. године спомињу се вакуфи двојице задужбинара по имену Мехмед-ага. Један је „вакуф Мехмед-аге, хеџаје царских јаничара, у џамији кул-хеџаје Шабан-аге“. Он се састојао од дућана у Београду. Други је „вакуф Мехмед-аге, хеџаје мухафиза Београда Хасан-паше, у џамији Коски Мехмед-паше“ (ВА, Дефтер 723, стр. 72, 79). Ниједан од ове двојице ага не спомиње се овде као носилац тугова у време похода (тугци) и, што је важније, обојица су својим легатима желели да помогну џамије а не уличну богомољу без хатиба, месцид.
- ²⁷² ВА, 735, стр. 271—273. У једној белешци од 12. октобра 1820. стоји да је на захтев београдског кадије Сејид Ахмеда издат брат Ахмеду сину Хаџи Османовом, првом имаму и хатибу „у часној Бајракли џамији, коју је у вароши штићенога Београда подигао покојни добротвор Хусејин-хеџаја“ (ВА, Дефтер 1184, стр. 199).
- ²⁷³ ВА, Деф. 729, стр. 306, 318—319; Деф. 1171, стр. 254; Х. Шабановић, *Турски извори о српској револуцији 1804*, 228, 248, 269.
- ²⁷⁴ TSMA, Е 37/41.
- ²⁷⁵ Д. BŠM. BLG. 1154. 5. 17.
- ²⁷⁶ Уп. М. Ремзи Делић, *Турске старине у Београду*, Београдске општинске новине, LV, Београд 1937, 60—70; А. М. Хаџић, *Бајракли џамија у Београду*, Годишњак музеја града Београда, IV, Београд 1957, 93—100.

- 277 Mühimme Defteri, 147, str. 175.
- 278 ТКМ, Дефтер 423, стр. 11; D. BŠM. BLG. 1161.
- 279 VA, Деф. 1171, стр. 255.
- 280 Исто, 668, стр. 154; Деф. 723, стр. 67.
- 281 D. BŠM. BLG. 1156.
- 282 VA, Деф. 737, стр. 233—239.
- 283 D. BŠM. BLG. 1156.
- 284 VA, Деф. 737, стр. 233—239.
- 285 Исто, Деф. 1179, стр. 29; Деф. 723, стр. 69; D. BŠM. BLG. 1111; Evlija Ćelebi, *Putopis*, 85.
- 286 VA, Деф. 1211, стр. 23.
- 287 Р. Тричковић, *Мулковна имања београдских Турака 1813. године*, 138—139.
- 288 D. BŠM. BLG. 1161 11. 3; Cevdet, Tasnifi, Evkaf, 29889.
- 289 Cevdet Tasnifi, Evkaf, 31881.
- 290 Исто, 4555.
- 291 D. BŠM. BLG. 1192. 11. 22.
- 292 VA, Деф. 723, стр. 70.
- 293 Cevdet Tasnifi, Evkaf, 12742, 12342.
- 294 Исто, 29278.
- 295 Evlija Ćelebi, *Putopis*, 85.
- 296 D. BŠM. BLG. 1111.
- 297 VA, Деф. 661, стр. 190; Деф. 723, стр. 69.
- 298 Исто, Деф. 1171, стр. 253.
- 299 Rumeli Ahkâm Defteri, 3 хуџум мухафизу Београда од Et C 1157.
- 300 VA, Деф. 738, стр. 134—147.
- 301 Cevdet Tasnifi, Evkaf, 21725.
- 302 Cevdet Tasnifi, Maliye, 30737.
- 303 VA, Деф. 1171, стр. 256.
- 304 Х. Шабановић, *Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године*, 27.
- 305 VA, Деф. 723, стр. 71, 73.
- 306 Исто, Деф. 738, стр. 137—147.
- 307 Cevdet Tasnifi, Evkaf, 10240.
- 308 Cevdet Tasnifi, Maliye, 14663.
- 309 Исто, 30737.
- 310 Х. Шабановић, нав. дело, 27.
- 311 Mühimme Defteri, 175, str. 59.
- 312 VA, Деф. 1171, стр. 256.
- 313 Исто, Деф. 731, стр. 11—15.
- 314 М. Ремзи Делић, нав. дело, 255—256.
- 315 VA, Деф. 723, стр. 69, 86.
- 316 Cevdet Tasnifi Maliye, 30737.
- 317 TSMA, E 37/69.
- 318 VA, Деф. 670, стр. 177; Cevdet Tasnifi, Evkaf, 2275.
- 319 D. BŠM. BLG. 1110. 6. 4.
- 320 Cevdet Tasnifi, Maliye, 30737.
- 321 VA, Деф. 624, стр. 308.
- 322 Исто, 736, стр. 159—162.
- 323 Исто, Деф. 735, стр. 271.
- 324 Исто, 731, стр. 11—15.
- 325 Исто, Деф. 738, стр. 137—147.
- 326 Qur'an, CXII.
- 327 VA, Деф. 737, стр. 233—239.
- 328 Р. Тричковић, *Списак мухафиза Београда*, 323.
- 329 Maliyeden Müdevver, Дефтер 5870, стр. 2; Cevdet Tasnifi, Evkaf, 31239.
- 330 VA, Деф. 723, стр. 70.
- 331 Исто, Деф. 1211, стр. 20.
- 332 Исто, Деф. 732, стр. 27—29.
- 333 Исто, Деф. 742, стр. 153—155.
- 334 Исто, Деф. 1171, стр. 255.
- 335 Mühimme Defteri, 150, str. 91.
- 336 D. BŠM. BLG. 1152. 10. 10.
- 337 Cevdet Tasnifi, Maliye, 30737.
- 338 Kâmil Kepeci Tasnifi, 4749; Cevdet Tasnifi, Maliye, 18546.
- 339 Cevdet Tasnifi, Evkaf, 21725.
- 340 Rumeli Ahkâm Defteri, 34 хуџум кадији Београда од El M 1194.
- 341 VA, Деф. 665, стр. 74.
- 342 Cevdet Tasnifi, Maarif, 11758.
- 343 Rumeli Ahkâm Defteri, 37, хуџум кадији Београда од Et Za 1195.
- 344 Cevdet Tasnifi, Maarif, 8682, 8683.
- 345 VA, Деф. 1171, стр. 256.
- 346 Cevdet Tasnifi, Maliye, 24743.
- 347 Н. Шабановић, *Турски извори о српској револуцији 1804, 227, 244, 248, 268.*
- 348 Сарајево, Оријентални институт, Рукописна збирка, 3187.
- 349 Д. Ј. Поповић, нав. дело, 163.
- 350 VA, Деф. 737, стр. 233—239.
- 351 Исто, Деф. 738, стр. 137—147.
- 352 Исто, Деф. 1215, стр. 161.
- 353 Сарајево, Оријентални институт, Рукописна збирка, 1265.
- 354 Mühimme Defteri, 149, str. 81.
- 355 Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, бр. 2863, 2864.
- 356 Исто, V, бр. 8077.

LA FORTERESSE ET LA CITE DE BELGRADE DE 1739 A 1789

Radmila Tričković

Après 1739, lorsque la nouvelle frontière entre l'Empire ottoman et l'Autriche fut établie, Belgrade avait de nouveau à soutenir son rôle de ville strictement frontrière, étant à la pointe de la politique de la Porte envers son voisin du nord, et de barrage solide de l'islam. Dans la ville, sa circonscription, et dans la plus grande partie du vilayet de Roumélie, tous les intérêts de la Porte furent subordonnés à l'organisations défensive.

C'est pourquoi l'auteur suit dans cet ouvrage en premier lieu la construction de tous les éléments de fortification dans la Haute forteresse et la Base forteresse, ainsi que l'édification des forts extérieurs de la ville. En s'appuyant sur les sources et les documents des archives turques, non publiés et non utilisés jusqu'à nos jours, il y représente la reconstruction continuelle des fortifications baroques autrichiennes, auparavant détruites, aussi bien que des constructions nouvelles, durant la période entre 1740 — quand les Osmanlis reconquirent la Forteresse après vingt ans d'occupation autrichienne — jusqu'en 1789, où Belgrade est de nouveau soumis, pour peu de temps, par le Habsbourg feld-maréchal Laudon. Tout en suivant la reconstruction des anciens et l'édification des nouveaux remparts au fil des années citant les détails sur le nombre d'ouvriers, maçons et tailleurs de pierre exécutant des travaux, l'auteur nous dresse un tableau des différents usages auxquels ces constructions étaient destinées: ateliers d'armes, casernes, dépôts, boulangeries et autres usages militaires, administratifs et religieux; les renseignements sur le nombre et le genre d'équipages militaires et leurs armements y figurent aussi.

Dévoilant ces détails, nouveaux et inédits, sous le rapport de la subordination à la politique de la Porte et à des circonstances régnant dans l'Empire ottoman dans la période entre deux guerres turco-autrichiennes, l'auteur met en lumière la situation au demeurant insuffisamment connue et explorée dans laquelle se trouvait la Forteresse de Belgrade à cette époque. Pour connaître le développement architectural

de la Forteresse, hormis les autres résultats de ces recherches, est sans doute de plus grand intérêt celui qui démontre que les parties extérieures de la Forteresse conservées jusqu'à présent, considérées dans la littérature comme étant d'origine autrichienne, ne furent construites qu'après 1740, dans la conception baroque et des matériaux de formes anciennes. Ainsi sont corrigés les résultats des recherches précédentes, prétendant que cette couche était plus ancienne.

Dans le chapitre traitant de la reconstruction et du développement de la cité de Belgrade de cette période-là, l'auteur retrace à tout point de vue et dans une analyse de tous les composants du développement urbain et de la structure physique intérieure, l'aménagement de la cité en fonction de sa position général et de son rôle en particulier, étant donné que sa force défensive reposait tant sur ses fortifications solidées que sur son système islamique consolidé. L'interprétation des renseignements obtenus du nouvel recensement turc et des autres documents, fait apparaître les structures administratives, économiques, culturelles et religieuses à travers la description détaillée de la cité, de certains bâtiments, mosquées, hammams, médersas, kans, tavernes, conduites d'eau et des autres objectifs. L'identification de la location de presque toutes les constructions les plus importantes et l'explication du changement de leurs noms ont pu être exécutées, ce qui a permis, à l'aide de quelques sources autrichiennes, de faire une description topographique détaillée de la cité.

S'appuyant sur ces renseignements nouveaux et authentiques, soumis à l'observation critique et comparative, l'auteur a résolu plusieurs problèmes significatifs pour le contenu et l'aspect de la situation urbaine de la cité de Belgrade à cette époque-là, jusqu'à maintenant ignorés ou mal interprétés par l'historiographie. Grâce à cela, émerge devant nous l'image très plastique d'une garnison de la ville fermée par les palissades, partagée en huit quartiers, entourant dix-huit mosquées, dont les minarets blancs témoignent symboliquement d'une couche culturelle disparue, mais aujourd'hui presque entièrement connue.